

SLOVENSKÁ AKADÉMIA VIED
JAZYKOVEDNÝ ÚSTAV LUDOVÍTA STŮRA

Autor

PhDr. Anton Habovštiak, CSc.

Vedecký redaktor

ČLEN KOREŠPONDENT JOZEF RUŽIČKA

Recenzenti

ČLEN KOREŠPONDENT EUGEN PAULINY

PhDr. IVOR RÍPKA, CSc.

**ATLAS
SLOVENSKÉHO
JAZYKA**

IV

LEXIKA

ČASŤ DRUHÁ

ÚVOD — KOMENTÁRE — DOTAZNÍK — INDEXY

VEDA
VYDAVATELSTVO SLOVENSKEJ AKADÉMIE VIED
BRATISLAVA 1984

OBSAH

SKRATKY	13
PREDHOVOR	15
ÚVOD	17
1. Doterajšie výskumy slovnej zásoby slovenských nárečí	17
2. Lexikálny dotazník	18
3. Lexikálny výskum	19
4. Kartografické spracovanie materiálu	20
4.1. Charakter zozbieraného materiálu z kartografického hľadiska	20
4.2. Výber máp	21
4.3. Kartografické znázornenie lexikálnej členitosti	21
4.3.1. Predmet lexikálneho kartografovania	21
4.3.2. Technika kartografického zobrazovania	22
4.3.3. Mapy, legendy, komentáre	24
4.3.4. Transkripcia	25
5. Lexikálna diferenciácia slovenských nárečí vo svetle jazykového zemepisu	26
5.1. Lexikálne nediferencovaná slovná zásoba	26
5.2. Trichotomická lexikálna diferenciácia	26
5.3. Lexikálne prvky spoločné pre zsl. a vsl. nárečia	27
5.4. Lexikálne prvky spoločné pre strsl. a zsl. nárečia	27
5.5. Lexikálne prvky spoločné pre strsl. a vsl. nárečia	28
5.6. Dichotomické členenie v smere juhozápadnom proti severovýchodnému	28
5.7. Dichotomické členenie v smere severozápadnom proti juhovýchodnému	29
5.8. Lexikálne členenie západoslovenských nárečí	29
5.9. Lexikálne členenie stredoslovenských nárečí	31
5.10. Lexikálne členenie východoslovenských nárečí	32
5.11. Lexikálne kontakty slovenských nárečí s goralskými nárečiami	33
5.12. Lexikálne kontakty slovenských nárečí s ukrajinskými nárečiami	33
6. Komentáre k mapám	
I. Krajina, počasie	35
1. a) <i>hradská (cesta)</i> ; b) <i>poľná cesta</i>	35
2. <i>priekopa (vedľa cesty)</i>	36
3. <i>zákruta</i>	37
4. <i>stopovať</i>	37
5. <i>zaviaznuť</i>	38
6. a) <i>štrk</i> ; b) <i>kameň</i>	38
7. a) <i>potok</i> ; b) <i>okruhly (kameň)</i>	39
8. <i>hádzat (kamene)</i>	40
9. a) <i>chodník</i> ; b) <i>pirť, prť</i>	40
10. <i>mútny (o vode)</i>	41
11. a) <i>zapadať</i> ; b) <i>zore</i>	41
12. <i>tôňa/tieň</i>	42
13. <i>oblak</i>	42
14. <i>chmářísa</i>	43

15. pľušíť	44
16. prší (dážd)	44
17. veľmi (pršalo)	45
18. ľadovec	45
19. mláka	46
20. závej	46
21. kľzať sa (po ľade)	47
22. šmykľavo	47
23. cez	48
24. topiť sa (o snehu)	48
II. Rastlinstvo	50
1. rumanček (pravý)	50
2. vlčí mak	51
3. a) kráľik; b) voňať (o kvete)	51
4. bodliak	52
5. žihľava	53
6. čučoriedka	53
7. egreš	54
8. jedlé huby	55
9. zlé huby	55
10. a) hríb obyčajný (<i>Boletus edulis</i>); b) uhorka	56
11. koreň (hríba)	57
12. živica	57
13. búľfavý (strom)	58
14. a) borievka; b) borovica/sosna	59
15. a) hora; b) rúbanisko	60
16. a) spiliť (strom); b) zoťat (strom)	61
17. olúpiť (strom)	61
18. a) paradajka; b) mrkva	61
19. a) dyňa červená; b) tekvica	62
20. a) pažítka; b) petržlen	62
21. a) fazuľa; b) šošovica	63
22. hlúb	63
23. priesada	64
24. klinček	64
25. orgován	65
26. stopka	65
27. šupka (z jablka)	66
28. marhuľa	67
29. ráňat (ovocie)	67
30. bahniatka	68
31. červavý	69
32. škrupina (z orecha)	69
33. otava/mláďza	70
34. ďatelina	70
35. burina (v obilí)	70
36. a) jačmeň; b) kukurica	71
37. a) pšenica; b) raž; c) obilie/zbožie	71
38. klas (ovsa)	72
39. zemiaky	72
40. kŕmna repa	73
III. Poľné a domáce zvieratá	74
1. netopier	74
2. a) bocian; b) jazvec	75
3. uhryznúť (o hadovi)	75
4. škvor	76
5. larva (chrústa)	77
6. motýľ (denný)	78
7. nočný motýľ	79
8. ovad	80

9. jarabica	80
10. a) hydina; b) sliepka	81
11. hrvoľ	81
12. zúzik	82
13. podložok	83
14. bezškorúbok	83
15. podložiť (o vajci)	84
16. gunár	84
17. štopať (hus)	85
18. páperie	85
19. a) brko; b) driapať (perie)	86
20. moriak	86
21. Ako sa privolávajú husi	87
22. Ako sa odoháňajú husi	88
23. Ako sa privolávajú kačky	88
24. Ako sa privolávajú sliepky	89
25. Ako sa odoháňajú sliepky	89
26. a) telička; b) statok	90
27. a) lalok; b) chvost	90
28. vyvrhnúť (mláďa pri potrate)	91
29. bachor	92
30. ratica	92
31. šibať (chvostom)	93
32. bučať (o krave)	93
33. bľačať (o ovci)	94
34. kľať (rohmi)	94
35. krívať (o krave)	95
36. a) chovať (statok); b) gazdovať	95
37. plžnuť	96
38. drhnúť sa	96
39. črieda (dobytka)	97
40. strečkovať	98
41. žriebä	98
42. kŕmnik	99
43. prasnica	99
44. brav	100
45. vemenó (kozy a ovce)	101
46. brechať	101
47. a) kocúr; b) mačka	102
48. hrať sa (s mačkou)	102
49. honiť sa (o kobyľe)	102
50. hučať sa (o svini)	103
51. Ako sa privoláva prasa	103
52. čihi!	104
53. hiho!	105
54. hot! hota!	105
55. ho! ho!	106
IV. Poľnohospodárstvo	107
1. a) paholok; b) gazda	107
2. žlab	107
3. česák	108
4. mostiny	108
5. kydať (hnoj)	109
6. rozhadzovať (hnoj)	109
7. obhŕňať (zemiaky)	110
8. a) oselník; b) osla	110
9. kuť (kosu)	112
10. a) mlatok; b) držať	112
11. kosák	112
12. kôpky (sena)	113
13. batoh	113

14. súrny (o robote)	114
15. vždy	115
16. prv	115
17. mať osoh (z práce)	116
18. vejačka (stroj)	116
19. otep	117
20. a) stoh; b) mlátiť (obilie)	118
21. vrece (na zemiaky)	118
22. záprah	119
23. rebriny	119
24. a) vyvaliť (voz); b) reťaz	119
25. štít (na voze)	120
26. a) oplén; b) pavúz	121
27. bilnica	122
28. opraty	122
29. a) bičisko; b) bič	123
30. a) oje; b) styk	123
31. fúrik	124
32. štef	124
33. praslica	125
34. krhla	125

V. Dom a jeho príslušenstvo 127

1. a) vakovať; b) surová tehla	127
2. bieliť (stenu)	128
3. a) strecha; b) veža	128
4. rína	129
5. škridľa	129
6. pôjd	130
7. a) dlážka; b) povala	130
8. doska (na podlahe)	131
9. a) pitvor; b) izba	131
10. kľučka (na dverách)	132
11. závesy (na dverách)	132
12. dokorán	133
13. dymí sa	134
14. stajňa	134
15. válov	135
16. humno/stodoľa	135
17. holohumnica	136
18. pánt	136
19. zámka	137
20. oblok	137
21. latka (na plote)	138
22. a) dvercia; b) vráta	139
23. vedľa	139
24. a) rebrík; b) schody (do pivnice)	139
25. klát (na rúbanie dreva)	140
26. a) topor; b) obuch (na sekere)	141
27. kresanice	141
28. hrča (na dreve)	142
29. kôň (na pílenie dreva)	142
30. a) nebožiec; b) obojručný nôž	143
31. hoblica	144
32. a) izba; b) dom	144
33. okenná tabuľa	144
34. zrkadlo	145
35. obrus	146
36. strapce (na obruse)	146
37. a) truhla (na šaty); b) skriňa (na šaty)	147
38. priečinok	148
39. čelo (postele)	149

40. bočnica (na posteli)	150
41. perina	150
42. hlavnica	150
43. obliečka	151
44. sovok	152
45. prikrývka (na posteľ)	152
46. koberec	153
47. zažal (lampu)	153
48. petrolej	154
49. platňa (na sporáku)	154
50. rošt	155
VI. Jedlá, nápoje a ich príprava	156
1. zápalky	156
2. riad	157
3. večeľ	157
4. ohreblo	158
5. droždie	158
6. slamienska	159
7. peceň	160
8. vekňa	160
9. krajec	161
10. a) čerstvý (chlieb); b) chutný (chlieb)	162
11. a) omrviny; b) aspoň	163
12. a) halušky; b) rezance	163
13. šúfance	164
14. opekance	165
15. šišky	166
16. smažiť (šišky)	167
17. zemiaková baba	167
18. pirohy	168
19. a) zápražka; b) hladný	169
20. krupica	169
21. veľa/mnoho (zjedol)	169
22. a) prehltnúť; b) preglgnúť	170
23. asi	171
24. mrvenica	171
25. rascová polievka	172
26. škriabať (zemiaky)	173
27. šupy	173
28. lúpať (zemiaky)	174
29. praženica	174
30. čaj	175
31. štiepky	175
32. zátka	176
33. olovrant	177
34. miešačka (z dreva)	177
35. varecha	178
36. a) lopár; b) pokrývka	178
37. rajnička	179
38. cedák	180
39. a) strúhať; b) strúhadlo	181
40. tabľa	182
41. vaľkať (cesto)	182
42. trocha (priliať)	183
43. lievik	183
44. kopcom	184
45. krčah	184
46. vedro	185
47. opálka	185
48. šechtár	186
49. mlezivo	186

50. koža (na mlieku)	187
51. a) sadnuté (mlieko); b) nabrznuté (mlieko)	187
52. dbanka	188
53. topárka	189
54. cmar	190
55. tvaroh	190
56. podhrdlna	190
57. bravčovina	191
58. nadiesať (jaternice)	191
59. jaternica	192
60. pôlt (slaniny)	192
61. šunka	193
62. huspenina	193
63. tlačienka	194
64. tučné (mäso)	195
65. chudé (mäso)	195
66. a) nože (na kapustu); b) kapusta	196
67. drobiť (kapustu)	196
68. tlačíť (kapustu)	197
69. sud (na kapustu)	198
70. lúskaf (fazufu)	198
VII. Odev a obuv	200
1. a) šaty; b) lacný (o šatách)	200
2. a) nohavice; b) kabát	201
3. halena	202
4. vrecko (na kabáte)	202
5. záplata	203
6. klobúk	204
7. kravata	204
8. bakufa	204
9. šatka (na hlavu)	205
10. vlniak	206
11. sukňa	207
12. rubáš	208
13. zásterka	209
14. vyšedivieť (o látke)	209
15. narub (o látke)	210
16. a) navliecť (do ihly); b) ihla	210
17. vreckovka	211
18. vrkoč	212
19. stužka (do vlasov)	212
20. kont	213
21. naušnice	214
22. podpätok	215
23. a) podbiť (topánky); b) podošva	215
24. omínať (o topánkach)	216
25. kapce	216
26. chytro	217
27. špendlík	217
28. spona	218
VIII. Dedina a spoločenský život	220
1. horný (koniec)	220
2. a) ostatný; b) dedina	220
3. vyhňa	221
4. a) fajka; b) fajčiť	222
5. tabak	222
6. paklík (tabaku)	223
7. pastier (sviň)	223
8. farár	223

9. valašskí (cigáni)	224
10. vartáš	225
11. tesár	225
12. sklenár	226
13. handrár	226
14. a) koškár; b) žobrák	227
15. Vianoce	228
16. Štedrý deň	228
17. vianočný stromček	229
18. gule (na stromček)	230
19. a) kúpačka; b) šibačka	230
20. korbáč (veľkonočný)	231
21. Turíce	231
22. hody	231
23. rozprávka	232
24. bosorka	232
25. klebetif	233
26. naozaj	233
27. ohovárať	234
28. tato/ňaňa	234
29. dedo	235
30. babka	235
31. strýko	236
32. stryná	236
33. a) svák; b) vrstovník	236
34. a) mládenec; b) pekný (mládenec)	237
35. zabudnúť	238
36. a) bez (ruky); b) bezo (mňa)	238
37. a) (chodiť) na zálety; b) nechať (dievča)	238
38. vedno	239
39. iba	239
40. snúbenica	240
41. svadba	240
42. a) sobáš; b) zať	241
43. zosobášiť sa	241
44. mladucha	242
45. mladoženích	242
46. starejší	243
47. čepčenie	243
48. svadobný hosť	244
49. muzikant	245
50. priženiť sa	245
51. šestonedieľka	245
52. baba (pôrodná)	246
53. a) kolísať; b) kolíska	246
54. varovať (dieťa)	247
55. pestúnka	248
56. a) odlúčiť; b) plienka	248
57. cumlík	249
58. hrkálka	249
59. bábika	250
60. a) guľatý; b) vlhký	250
61. a) taška; b) raď	251
62. atrament	251
63. rakva	252
64. máry	252
65. treba bolo (čakať)	252
66. zmeškať (vlak)	253
67. teraz	253
IX. Zdravoveda a človek	255
1. uterák	255
2. a) žmýkať (bielizeň); b) mydlo	255

3. svetlička	256
4. a) smetár; b) plechový	257
5. špina (vo vlasoch)	257
6. kefa	258
7. a) čistiť (dlážku); b) prať (šaty)	259
8. onemocnieť	259
9. nádcha	260
10. vracaf	260
11. kiahne	261
12. bláznivý (človek)	261
13. zíva sa mi	262
14. čkať sa	262
15. stonať	263
16. (hybaj) naspäť	263
17. a) sem; b) vraj	263
18. hrča	264
19. vriedok (na tvári)	265
20. ustať	265
21. kútky	266
22. obväz	266
23. zajakávať sa	267
24. a) lysina; b) šedivý	268
25. pery	268
26. ústa	269
27. fúzy	269
28. obočie	270
29. mihalnice	270
30. karpína	271
31. a) sopeľ; b) kliat	271
32. šušeň	272
33. a) pútec; b) iskať	272
34. kvákať (za vlasy)	273
35. prst	274
36. členok	274
37. krívať	275
38. hrb	275
39. črevá	275
40. obličky	276
41. a) silný; b) tučný	277
42. a) sprostý; b) zlý	277
43. a) veď; b) prosíť	277
44. áno/hej	278
X. Syntetické mapy	279
7. Dotazník pre výskum slovenských nárečí II.	280
8. Abecedný index slov Dotazníka pre výskum slovenských nárečí II.	307
9. Zoznam bodov a explorátorov	315
10. Abecedný zoznam bodov	320
11. Index nárečových slov	
12. Literatúra	

SKRATKY

Ab., ab.	Abovská stolica, abovský	pl.	plurál
adj.	adjektívum	pl. t.	pluralia tantum
ak., akuz.	akuzatív	poř.	pořský
angl.	anglický	pořn.	pořnožné podstatné meno
Brat., brat.	Bratislavská stolica, bratislavský	pôv.	pôvodný
brus.	bieloruský	psl.	praslovanský, praslovančina
bulh.	bulharský	rak.	rakúsky
csl.	cirkevnoslovanský	resp.	respektíve
čes.	český	rkp.	rukopis
dat.	datív	rum.	rumunský
dluž.	doľnoľužický	rus.	ruský
dol.	dolný	sev.	severný
f., fem.	femininum	sg.	singulár
fr., franc.	francúzsky	sln.	slovinský
Gem., gem.	Gemerská stolica, gemerský	slov.	slovenský
gen.	genitív	spis.	spisovný
gor.	goralský	Spiš., spiš.	Spišská stolica, spišský
hist.	historický	srbch.	srbochorvátsky
hluž.	hornolužický	sthnem.	starohornonemecký
hnem.	hornonemecký	sstrsl.	severostredoslovenský
Hont., hont.	Hontianska stolica, hontiansky	szsl.	severozápadoslovenský
hor.	horný	stol.	stolica
jstrsl.	južný	stor.	storočie
juž.	južnostredoslovenský	str., stred.	stredný
jzsl.	juhozápadoslovenský	strsl.	stredoslovenský
kap.	kapitola	strus.	staroruský
Kom., kom.	Komárňanská stolica, komárňanský	subst.	substantívum
laš.	lašský	Šar., šarišský	Šarišská stolica, šarišský
lat.	latinský	Tek., tek.	Tekovská stolica, tekovský
Lipt., lipt.	Liptovská stolica, liptovský	Trenč., trenč.	Trenčianska stolica, trenčiansky
lok.	lokál	Turč., turč.	Turčianska stolica, turčiansky
luž.	lužický	tzv.	takzvaný
mac.	macedónsky	ukr.	ukrajinský
maď.	maďarský	Užhd., už.	Užhorodská stolica, užský
m., mask.	maskulínium	val.	valašský
mor.	moravský	vok.	vokatív
nár.	nárečový	vsl.	východoslovenský
n., neutr.	neutrum	všob.	všobecný
nem.	nemecký	vých.	východný
nhnem.	novohornonemecký	záp.	západný
Nitr., nitr.	Nitrianska stolica, nitriansky	zač.	začiatok
Novhr., novhr.	Novohradská stolica, novohradský	Zempl., zempl.	Zemplínska stolica, zemplínsky
odv.	odvodený	zried.	zriedkavý
o., okr.	okres	zsl.	západoslovenský
Or., or.	Oravská stolica, Orava, oravský	Zvol., zvol.	Zvolenská stolica, zvolenský
os.	osoba	živ.	životný

Skratky používanej literatúry

ASJ I	ŠTOLC, J., BUFFA, F., HABOVŠTIAK, A. a kol.: Atlas slovenského jazyka I, Vokalizmus a konsonantizmus. Bratislava 1968.	MNYTESz I, II, III	časť. Pripravil F. Buffa. Vydavateľstvo SAV, Bratislava 1964.
Dotazník I	Dotazník pre výskum slovenských nárečí (Atlas slovenského jazyka). Zostavili E. Pauliny a J. Štolc. Vydavateľstvo SAV, Bratislava, 1947. (Obsah: Hláskoslovie a tvaroslovie.)	ZVSZ	A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Első kötet A—Gy. Akadémiai kiadó, Budapest 1967, 1142 s.; második kötet H—O, Budapest 1970, 1112 s.; harmadik kötet Ó—Zs Budapest 1976, 1232 s. Základní všeslovenská slovní zásoba. Red. Fr. Kopečný. Ústav jazyků a literatur ČSAV, Etymologické pracoviště v Brně 1964, 560 s. (Litogr.)
Dotazník II	Dotazník pre výskum slovenských nárečí II. 1. Lexikálna časť. Pripravil A. Habovštiak. 2. Slovtovorná		

PREDHOVOR

IV. zväzok *Atlasu slovenského jazyka*, ktorý vznikol na pôde Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra Slovenskej akadémie vied vďaka dobrým vedecko-výskumným možnostiam v našej vlasti, je prvé súborné dielo o slovnej zásobe slovenských nárečí. Podáva sa v ňom metódou jazykového zemepisu obraz o lexikálne diferencovanej vrstve slov zo základného slovného fondu. Na 431 mapách sa kartograficky spracúva 561 lexikálnych javov.

Hoci sa už medzi prvou a druhou svetovou vojnou a aj po druhej svetovej vojne viac rás vyslovila požiadavka získavať materiál zo slovenských nárečí a spracúvať ho i s uplatnením geografického zreteľa (Vážný, 1929, 1933, Novák, 1935, Stanislav, 1946, Štolc, 1946–1948), táto úloha sa začala realizovať až v čase záverečných prác na hláskoslovnej časti *Atlasu slovenského jazyka* (I. diel) a v čase, keď sa po IV. medzinárodnom zjazde slavistov v Moskve (september 1958) zdôraznil aj význam jazykového zemepisu. Roku 1958 sa pri Medzinárodnom komitáte slavistov utvorila osobitná Komisia pre Slovanský jazykový atlas a stanovil sa jej program. Kartografickým spracovaním slovenských nárečí sa má prispieť i k plneniu tejto dôležitej medzinárodnej úlohy.

V dňoch 29. februára až 1. marca 1960 sa na dialektologickej konferencii v Bratislave predostrel návrh ako zbierať lexikálny nárečový materiál dotazníkovou metódou (Habovštiak 1961) s cieľom získať podklady na jazykovo-zemepisné spracovanie slovnej zásoby slovenských nárečí.

Na nárečový výskum pre ďalšie časti *Atlasu slovenského jazyka* sa vydal roku 1964 osobitný *Dotazník pre výskum slovenských nárečí II.* (1. lexikálnu časť zostavil Anton Habovštiak, 2. slovotvornú časť zostavil Ferdinand Buffa).

Roku 1965—1970 sa podľa tohto dotazníka urobila jednorazová zberateľská akcia, počas ktorej sa získal cenný a obsiahly materiál z určenej siete bodov (z 335 obcí).

Roku 1970—1974 sa pristúpilo ku kartografickému spracovaniu a zredigovaniu získaného materiálu. V tejto fáze prác nám vypomáhali ako externí spolupracovníci aj G. Džatková, J. Nosková a A. Slamová, najmä pri prekresľovaní kartografických náčrtov. Za ich spoluprácu im patrí uznanie a vďaka. Osobitnú vďaka vyslovujeme na tomto mieste aj vedeniu ústavu, najmä univ. prof. PhDr. Jozefovi Ružičkovi, DrSc., vtedajšiemu riaditeľovi JÚLŠ SAV, že ako vedecký redaktor starostlivo prezrel tak mapovú, ako aj komentárovú časť atlasu. Napokon ďakujeme za cenné pripomienky aj recenzentom univ. prof. PhDr. Eugenovi Paulinymu, DrSc. a PhDr. Ivorovi Ripkovi, CSc., ktorí svojimi pripomienkami tiež prispeli k doplneniu mapovej a komentárovej časti atlasu.

Práca na *Atlase slovenského jazyka IV* bola dokončená roku 1973.

ÚVOD

1. Doterajšie výskumy slovnej zásoby slovenských nárečí

1.1. Výskum slovenskej nárečovej lexiky sa v minulosti orientoval skôr na lexikografické ciele, resp. na doplnenie charakteristiky skúmanej nárečovej oblasti, a nie na výskum slovnej zásoby ako celku.

V zachovaných rukopisných slovníkoch z predbernoľákovského obdobia nemáme výraznejšie geograficky vyčlenené slová nárečového pôvodu (pozri Vážný, 1936, Jóna, 1950, Palkovič, 1962). Zo slovenských slovníkárov prvý zaznačil najväčšie množstvo nárečových slov (najmä zo západoslovenských a stredoslovenských nárečí, ale bez presnejšej lokalizácie) A. Bernolák (1825–1827; Habovštiaková, 1962). Nárečovú slovnú zásobu zo slovenských nárečí zaznamenali vo svojom slovníku Káľalovci (1924) a v rozličných časopisoch i v rukopisných zbierkach aj iní pracovníci. Prehľadne sa o nich hovorí v bibliografických príspevkoch (Pauliny, 1939, Habovštiak, 1954, Buffa, 1971, Hayeková, 1973) a v bibliografiách slovenskej jazykovedy (Blanár, 1950, Dvonč, 1957, 1958, 1962, 1970).

Nárečové slovníčky (skôr indexy použitých slov) sa uvádzajú aj v záverečných kapitolách slovenských nárečových monografií (Stanislav, 1932, Pauliny, 1947, Štolc, 1949, 1968, Buffa, 1953, Horák, 1955, Habovštiak, 1965, Dudok, 1972, Ripka, 1973).

Osobitný význam pre slovenskú dialektológiu majú aj rukopisné slovníky, a to *Turčiansky slovník*, ktorý spracoval V. Vážný, slovník bošáckej doliny od L. Riznera (Ripka, 1973) a napokon aj nárečový slovník okolia Prievidze, ktorý pripravil J. Vavro. Rukopis J. Vavru i V. Vážného a fotokópie rukopisného slovníka L. Riznera sú uložené v archíve Jazykovedného ústavu L. Štúra SAV.

Podrobnejší oblastný nárečový slovník z Novohradu spracoval a vydal J. Matejčík (1972), zo zemplínsko-užskej oblasti Š. Lipták.

Výskum slovnej zásoby na slovníkárské ciele i na monografické spracovanie jednotlivých významových okruhov sa vykonával v čase po druhej svetovej vojne na viacerých miestach.

Pod vedením Š. Tóbika na Filozofickej fakulte v Prešove sa už roku 1957 prišlo k systematickému výskumu slovníka východoslovenských nárečí, a to s uplatnením geografického zreteľa. Na tento cieľ pripravil Š. Tóvik spolu so svojimi spolupracovníkmi aj dotazník.

Dôležitá zberateľská a výskumná činnosť v oblasti slovnej zásoby sa vykonáva aj na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského v Bratislave. P. Ondrus (1966) sa zameriaval na výskum terminológie zanikajúcich remesiel a domácej výroby; K. Palkovič sa venuje nielen zbieraniu staršej a v súčasnom období rýchlo sa meniacej a zanikajúcej vrstve slovnej zásoby (poľnohospodárstvu, pltníctvu), ale aj novšej vrstve slovnej zásoby (napr. terminológii dopravy, nových spôsobov poľnohospodárskej výroby a i). Lexikálny výskum sa vykonáva aj na ostatných pracoviskách vysokých škôl.

Najväčší dokumentačný materiál zo slovnej zásoby slovenských nárečí sa však od roku 1958 zhromažďuje v Dialektologickom oddelení Jazykovedného ústavu L. Štúra. Tento archív je materiálom základňou pripravovaného Slovníka slovenských nárečí.

Pri spracúvaní lexikálnej časti Atlasu slovenských nárečí sme tento materiál príležitostne

využívali na overovanie výsledkov našich výskumov. Ako pomocný materiál sme používali aj údaje z viacerých príspevkov, v ktorých sa spracúva nárečový materiál z oblasti lexiky.

1.2. Začiatky výskumu slovenskej lexiky pre jazykovo-zemepisné ciele boli začlenené do rámca celkového výskumu slovenských nárečí. V r. 1921—1938 uskutočnil systematický výskum slovenských nárečí s jazykovo-zemepisným zameraním V. Vážný pomocou široko založenej dotazníkovej akcie. Hoci bol Vážneho výskum zacielený najmä na skúmanie hláskoslovných a tvaroslovných javov, predsa v jeho 26 dialektologických dotazníkoch sa nachádzajú niektoré otázky, ktoré sa vzťahujú aj na výskum nárečovej lexiky. V. Vážný si však nekládol za cieľ výskum všetkých okruhov slovnej zásoby slovenských nárečí. V pomere k hláskoslovným a tvaroslovným otázkam bolo lexikálnych otázok v týchto dotazníkoch relatívne málo. Treba však oceniť skutočnosť, že i tento neúplný lexikálny materiál má veľkú hodnotu (z dnešného hľadiska už aj hodnotu dokumentárnu). Materiál získaný V. Vážným použili sme v jednotlivých prípadoch na overovanie niektorých našich dokladov.

V čase po druhej svetovej vojne sa sústreďoval výskum slovenských nárečí najmä na zbieranie nárečového materiálu na Atlas slovenského jazyka, a to podľa dotazníka, ktorý zostavili E. Pauliny a J. Štolc (1948). Výskum podľa tohto dotazníka bol zameraný (podobne ako aj dotazníková akcia V. Vážneho) najmä na skúmanie hláskoslovia a tvaroslovia. Medzi otázkami na hláskoslovné a tvaroslovné zvláštnosti bolo však aj niekoľko hesiel, na ktorých sa odrážala i lexikálna členitosť viacerých slov. Z výsledkov tejto akcie čerpajú už niektoré štúdie (často doplnené aj mapami) o lexikálnej diferenciacii niektorých slov v slovenských nárečiach, napr. o lexikálnej diferenciacii slov *egreš* (Štolc, 1957), *rasca*, *rázvora*, *liace* (Habovštiak, 1958, 1961, 1964), *rozprávka*, *mravec* (Lipták, 1967, 1969), *ďateľina* (Tvrdon, 1969). Výsledky týchto štúdií, ako aj niektoré údaje získané na základe tohto dotazníka, sme využili aj v lexikálnej časti atlasu (o tom pozri ďalej).

Systematický výskum slovenskej nárečovej lexiky pre jazykovo-zemepisné ciele sa vykonával podľa osobitného dotazníka až roku 1965—1970 s cieľom získať podklady pre lexikálnu časť Atlasu slovenského jazyka.

2. Lexikálny dotazník

2.1. Materiálovým východiskom na spracovanie lexikálnej časti Atlasu slovenského jazyka je predovšetkým lexikálna časť Dotazníka pre výskum slovenských nárečí II (1964).

Do tohto dotazníka sme zaradili otázky na názvy z rozmanitých vecných okruhov v takomto poradí: 1. krajina, počasie, obloha, 2. rastlinstvo, 3. živočíšstvo, 4. poľnohospodárske práce, 5. spracovanie ľanu a konopí, 6. doprava, 7. obytný dom a hospodárske staviská, 8. vnútorné zariadenie domu, 9. jedlá a nápoje, 10. odev a obuv, 11. dedina a spoločenský život, 12. zdravotná veda a človek, 13. neohybné slovné druhy.

Lexikálny dotazník obsahuje otázky najmä na tú časť slovnej zásoby, o ktorej sme predpokladali, že sa na území Slovenska člení lexikálne a že túto členitosť bude možné aj geograficky ohraničiť.

Pri zaraďovaní otázok do dotazníka sme kládli osobitný dôraz na to, aby sa odpovede na jednotlivé otázky mohli získať zo všetkých skúmaných bodov. Preto predmetom výskumu neboli slová, ktoré sa vyskytujú iba na istej oblasti Slovenska, t. j. názvy, ktoré nemožno sledovať zo zemepisného hľadiska na celom skúmanom území. Sú to napr. slová z niektorých oblastí ľudových remesiel (hrnčiarstvo, brdárstvo, kožušníctvo, čipkárstvo), lebo sú známe iba na niektorých miestach. Na poznávanie tejto lokálne obmedzenej ľudovej terminológie sa zameriavajú iní pracovníci v rámci osobitného výskumu na základe špeciálnych dotazníkov pripravených na tento cieľ.

Nezameriavali sme sa pri výskume len na podstatné mená, ktoré sa skúmajú najjednoduchšie, ale chceli sme získať údaje aj na slová z iných slovných druhov. Predmetom nášho výskumu boli teda aj prídavné mená, slovesá a z neohybných slovných druhov niektoré príslovky, predložky, spojky, citoslovcia a častice. Pomer jednotlivých slovných druhov bol takýto: z celkového počtu

1259 otázok bolo v odpovediach 950 substantív, 201 sloviac, 53 prídavných mien, 51 prísloviac, 13 predložiek, 21 citosloviac, 8 spojok a 3 častice. Neskúmali sme zámená a číslovky, lebo tieto slovné druhy sa z lexikálneho hľadiska na území Slovenska výrazne nečlenia. Tieto slovné druhy sa zaradili do skupiny slovotvorných otázok.

Do dotazníka sme nezaradili v širšom rozsahu otázky na frazeologické zvláštnosti slovenských nárečí a na sémantickú členitosť jednotlivých slov. Takýto výskum sa môže uskutočniť aj neskôr. V tomto smere sme vykonali iba niekoľko pokusných sond. Napr. otázkou č. 185 sa zisťoval výskyt a význam slova *vjecha* v slovenských nárečiach. Výskum ukázal, že slovo *vjecha* sa značne diferencuje aj zo sémantického hľadiska.

2.2. Lexikálna časť dotazníka má 1259 číslovaných otázok, ale v skutočnosti je ich počet väčší, lebo niektoré otázky sa rozmnožujú o ďalšie podotázky v podobe a, b, c, d, takže sa v rámci jednej otázky často získava nie iba jedna, ale aj štyri odpovede. Tento typ otázok bol pri názvoch niektorých častí nástrojov, ako napr. častí *hrabieľ*, *pluhu*, *kosy*, *kolesa*, *jarma* ap. Pomocou týchto otázok sa získali presnejšie údaje o názvoch takých častí nástrojov, ktoré by bolo treba spresňovať podrobnými a často aj zložitými definíciami. Takto sme členili otázky aj v niekoľkých iných prípadoch, napr. pri rozkazovacích citosloviaciach (otázka č. 276, 277: Ako sa privolávajú a) sliapky, b) husi, c) kačky; Ako sa odohávajú a) sliapky, b) husi, c) kačky). Pomocou rozvetvených podotázok sa zväčšil počet odpovedí o ďalších 44 údajov, ktoré takisto možno spracovať aj kartograficky. Počet lexikálnych zvláštností v dotazníku sa zvýšil aj tým, že niektoré otázky v dotazníku majú podobu vety, a preto aj odpovede sa uvádzali vo vetách. Napr. pri otázke č. 1149 v podobe *šediví je ako jabloň* získali sa údaje nielen na prirovnanie (*šediví ako jabloň, kvet, mlječ, breza, holub, šimeľ, vlk, strjebro, mráz, popol, starí kuoň a i.*), ale aj údaje o rozšírení slova *šediví* proti vsl. *šiví*. Súčasne si možno zo zemepisného hľadiska všimnúť aj využitie spojok *ako, sťa, aniv* slovenských nárečiach. Tak isto aj pri otázke č. 1194, pomocou ktorej sa mal získať obraz o lexikálnej diferenciácii príslovky *zvonka* vo vete *zvonka bol hrnček pekní*, zistili sa aj údaje o rozšírení názvov *hrnček, šjalka, finža* a údaje o rozšírení slova *pekní* v stredoslovenských a v západoslovenských nárečiach a slova *šumni* na východnom Slovensku.

Počet otázok zaradených do dotazníka je pomerne vysoký. To však neznamená, že by nebol mohol byť aj väčší. Obsah dotazníka sme však museli obmedziť vzhľadom na explorátorské i publikačné možnosti. Dotazník sme zostavili v takom rozsahu, aby sa výskum mohol uskutočniť v rámci jednorazovej akcie, v stanovenom čase a podľa vopred určeného programu.

3. Lexikálny výskum

3.1. Výskum sa urobil v 335 obciach vybratých do siete bodov, ktorá sa stanovila pre I. zväzok Atlasu slovenského jazyka a ktorá je východiskom kartografických prác v I., II. a III. zväzku Atlasu slovenského jazyka. V týchto bodoch sa spracúva materiál aj na mapách. Sieť bodov sa určila najmä na základe jazykových kritérií s prihliadnutím na historické, kultúrne, sociálne a etnografické činitele. Začlenili sa do nej aj body z tzv. zmiešanej slovensko-maďarskej oblasti (7 bodov) a body z územia, na ktorom sa vyskytujú obce s goralskými nárečiami (5 bodov), a napokon obce s ukrajinskými nárečiami (7 bodov). Táto sieť je taká hustá, že utvára dostačujúci podklad aj na poznanie lexikálnej diferenciácie slovenských nárečí.

3.2. Ako explorátori pracovali na vyplňaní dotazníka, najmä v prvej fáze výskumu, interní pracovníci dialektologického oddelenia Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra SAV. Neskôr spolupracovali aj učitelia a poslucháči z vysokých škôl, najmä z katedier slovenčiny v Nitre, v Trnave, v Banskej Bystrici a v Prešove. Za spoluprácu pri výskume vyslovujeme všetkým explorátorom i na tomto mieste úprimnú vďaku.

Explorátorov vysielaných do terénu sme inštruovali v rámci osobitných prednášok a seminárov (najmä na fakultách).

3.3. Informátormi pri vyplňaní Dotazníka II boli zväčša príslušníci najstaršej a strednej generácie, a to osoby, ktoré sa narodili ešte v rokoch pred prvou svetovou vojnou alebo tesne po nej. Boli to zväčša roľníci (resp. členovia miestnych JRD) i drobní remeselníci, ktorí poznali

staršie pracovné postupy a terminológiu ľudových remesiel. Pri výskumoch sme však nevyučovali ani príslušníkov iných vrstiev, ak sme si boli istí, že dobre poznajú miestne nárečie.

3.4. Výsledky lexikálneho výskumu možno hodnotiť ako úspešný zberateľský čin, lebo za päť rokov (v r. 1965—1970) sa zozbieral hodnotný a kvalitný materiál, ktorý by sa už neskôr nedal získať. Výskum ukázal, že nárečia aj v oblasti slovnej zásoby podliehajú silnému vplyvu spisovného jazyka a že zanikajú staré výrobné postupy i nástroje a vymierajú aj informátori, ktorí ich poznali. Preto získaný materiál má dnes už aj dokumentárnu hodnotu.

Jednotlivé slová, ktoré sa najmä po kartografickom spracovaní materiálu javili ako sporné alebo chybné, na kontrolných výskumoch v teréne sa opäť preskúmali. Tieto kontrolné cesty sme vykonávali už v priebehu spracúvania materiálu, najmä v záverečných fázach práce.

Výskumom získaný a kontrolami preverený lexikálny materiál sa stal dobrým východiskom na kartografické a iné jazykovedné práce. Osobitný význam má pre charakteristiku lexikálnej diferenciácie slovenských nárečí a pre poznanie vývinu slovenskej slovnej zásoby. Tento materiál sa využíva i pri koncipovaní Slovníka slovenských nárečí, v Slovenskom historickom slovníku (Ukážkový zošit 1973) a iných lexikografických a lexikologických prácach.

Zhromaždený lexikálny materiál poslúži i národopiscom (najmä terminológia z oblasti hmotnej a duchovnej kultúry), literárno-vedným pracovníkom (napríklad pri interpretácii neznámych slov v literárnych textoch), historikom a iným pracovníkom, najmä z oblasti spoločenských vied.

4. Kartografické spracovanie materiálu

4.1. Charakter zozbieraného materiálu z kartografického hľadiska

Po skončení terénneho výskumu a čiastočnej kontrole získaného materiálu sa pristúpilo k jeho zaradeniu do kartotéky a excerpovaniu na mapy. Na základe lexikálnej časti Dotazníka II zhotovilo sa okolo 1300 máp, ktoré sa spracovali tak, aby čo najlepšie vynikla členitosť slovenských nárečí. Cieľom prvej etapy mapovacích prác bolo zistiť, ktoré zo skúmaných hesiel možno využiť v ďalšej fáze prác na lexikálnej časti Atlasu slovenského jazyka.

Kartografické spracovanie výsledkov lexikálneho výskumu už v prvej etape prác ukázalo, že prevažná väčšina odpovedí na otázky v dotazníku je vhodným podkladom na spracovanie lexikálnej časti atlasu, že sú to heslá členené lexikálne a geograficky tak výrazne, že ich možno dobre zachytiť jazykovo-zemepisnými metódami na mape. Pritom vystúpila do popredia skutočnosť, že pri slovách z tzv. nociónálnej oblasti je menšia lexikálna diferenciácia ako v expresívnej vrstve slov a že aj medzi expresívnymi a onomatopoickými výrazmi sú také, ktoré utvárajú pozoruhodné súvislé areály a ktoré možno zobraziť na mape (napr. rozkazovacie citoslovčia používané v styku so zvieratmi, ako pokriky na koňa: *čihi!*, *tíhi!*, *víhi!*, *vista!*, *višta!*, *vijo!*, *hot!*, *hota!*, *hojt!*, *hojta!*, *hajt!*, *hajta!* a i.).

Na kartografické spracovanie sa nedali využiť tie odpovede z Dotazníka II, pri ktorých sme zistili jednotný názov na celom slovenskom území (napr. *plytký*, *dúha*, *posteľ*, *kosa*, *hrable* a i.).

Nemapovali sme ani tie heslá, pri ktorých by pre nadmernú lexikálnu a slovotvornú variabilitu slova vznikla neprehľadná, zle čitateľná mapa. Napr. rastlina záružlie *bahenné* (*Caltha palustris*) má v slovenských nárečiach názvy: *záružlje*, *záružje*, *záhruzlé*, *zálužje*, *zaružlina*, *zaružina*, *zaruž*, *lotáč*, *lotaj*, *lotac*, *lotat*, *bliskáč*, *bliskačka*, *bliščačka*, *blištek*, *bliščarka*, *čačablisk*, *žltačka*, *žltá gombáľija*, *žlté pero*, *žltí kvjetok*, *žabacá ruža*, *žabací kvet*, *žaboškrek*, *žabe očko*, *šervilák*, *červilák*, *blatúch*, *blafák*, *žabiňec*, *žaborinče*, *močarufka*, *lakan*, *volske oko*, *babuľki*, *kaučina*, *kublun*, *kublun*, *močarovo kvitki* i ďalšie iné názvy, ktoré sa pre veľkú členitosť nedajú spracovať v podobe mapy.

Kartograficky vhodne zobraziť sa nemôžu pre veľkú pestrosť ani niektoré odpovede na expresívne slová. Napr. na otázku, aké slová sa používajú vo význame „dobiedzať do niekoho“ získali sme tieto odpovede: *zadrjapať* (*zadrapovať*), *žďarať*, *zazdarať*, *potkúšať* (*potkušať*, *potkušovať*), *vřtať*, *doščúvať*, *začínať*, *omřzať* (*domřzať*), *štvať*, *pichať* (*zapichovať*, *potpichovať*), *štichať*, *jedřovať*, *dojedať*, *otravovať*, *dořjerať*, *zařjerať*, *řipať*, *dolipať*, *dobřjať*, *doberať*, *doska-*

kovať, žugať, potpaľovať (dopaľovať), dobjezať, parxať, priječič, špárať, párať, pošparčovať, zarivať, zaparať, zabrdať (dobrdať), štvárať, napašlivieť, kutrať, ktoré boli členené ďalej ešte aj z hláskoslovného a tvaroslovného hľadiska, pričom jednotlivé podoby neutvárajú také celky, čo by sa dali ohraničiť izoglosami, resp. izolexami.

Do lexikálnej časti atlasu sa nezaradili ani tie odpovede z lexikálnej časti dotazníka, ktoré sa vyznačovali skôr výraznou slovotvornou ako lexikálnou diferenciáciou (napr. *poľadovica/-ä, poľadovec, poľadovič, poľadoveň, poľadufka, ľadovica/-ä, ľadovica, ľadovec, ľadovič, ľadovka/ľadufka*; podobne aj heslá *chrbtovina, dvojičky, prepelica, krt, žatva, podbrušník, podnože, kolomažnica, ker, peň, cintorín*, a i.), a preto boli včlenené do III. zväzku atlasu.

4.2. Výber máp

Prvá fáza mapovacích prác mala sondačný charakter. Jej cieľom bolo získať vhodný podklad na výber a konečné spracovanie máp do lexikálnej časti atlasu. Hoci sa na základe lexikálnej časti Dotazníka II zhotovilo okolo 1300 máp, vzhľadom na edičné možnosti vo vydavateľstve Veda musel sa počet máp zredukovať na 431 kartografických elaborátov. V úsilí podať čo najviac informácií o výsledkoch lexikálneho výskumu zobrazovali sme v niektorých prípadoch na jednej mape nárečovú lexikálnu diferenciaciu nielen jedného slova, ale aj dvoch a troch významovo súvisiacich slov (porov. mapu č. III, 47 *kocúr, mačka*; č. II, 37; a) *pšenica*; b) *raž*; c) *obilie/zbožie*), a tak sme na vybratých 431 mapách znázornili lexikálnu diferenciaciu až 550 slov.

Pri výbere máp a ich začlenení do lexikálnej časti atlasu sme uprednostňovali tie elaboráty, ktoré čo najzreteľnejšie naznačujú obraz o lexikálnej členitosti slovenských nárečí. Osobitný dôraz sme kládli na viaceré prvky slovnej zásoby, pomocou ktorých možno charakterizovať väčšie i menšie zemepisné oblasti, napr. stredoslovenskú, západoslovenskú i východoslovenskú oblasť, a ich vnútorné členenie.

Prihliadalo sa pri zaradení máp do atlasu aj na to, aby sa sem včlenili série elaborátov zo všetkých sémantických okruhov a aby boli pri tom primerane zastúpené nielen najfrekvencovanejšie slovné druhy (podst. a príd. mená, slovesá), ale aj ostatné slovné druhy (okrem čísloviek, ktoré sa v slovenských nárečiach lexikálne nediferencujú, a okrem zámen, ktoré sa diferencujú skôr len slovotvorne a spracúvajú sa v III. zväzku atlasu).

Neohybné slovné druhy (príslovky, predložky, citoslovčia, spojky a častice), ktoré sa v Dotazníku II skúmali v osobitnej časti, pri kartografickom spracúvaní lexiky sa začlenili podľa skúmaného vetného kontextu k jednotlivým významovým okruhom. Napr. mapu o lexikálnej diferenciacii príslovky *aspoň* sme zaradili do sémantického okruhu „jedlá a nápoje“, lebo príslovku *aspoň* spracúvame spolu s lexikálnym členením názvu *omrviny*. Predložku *cez* zase zaraďujeme do skupiny máp o živote človeka na dedine (jej diferenciacia sa skúmala vo vete „prešiel križom cez ulicu“).

Do tejto lexikálnej časti atlasu sme zaradili aj niekoľko slov, ktoré boli predmetom výskumu podľa Dotazníka pre výskum slovenských nárečí I zostaveného E. Paulinom a J. Štolcom pre hláskoslovnú a tvaroslovnú časť atlasu. Údaje o využití tohto materiálu uvádzame vždy v komentárovej časti pri definícii spracúvaného slova skratkou Dotazník I s uvedením čísla otázky v tomto dotazníku.

4.3. Kartografické znázornenie lexikálnej členitosti

4.3.1. Predmet lexikálneho kartografovania

Pri kartografickom spracovaní slovnej zásoby sme za najdôležitejšie pokladali zistiť a pomocou výrazne diferencovaných symbolov (figur) zaznamenať jednotlivé rozdielne lexémy, ktoré sa získali pri výskumoch. Uplatňovali sme jednoduchú a pri kartografickom zobrazení lexiky známou zásadu: koľko lexém, toľko rozmanitých figur.

Slovotvorná stránka slova (slovotvorné prípony a predpony) sa kartograficky spracúva iba ako

vedľajší jav. Napr. na označenie človeka skupujúceho starý odpadový textil (spis. *handrár*) sme zistili názvy utvorené od šiestich základných slov, a to od slov: 1. *handra*: *handár, handrár, handrár, handrál, handrlák, handričkár*; 2. *šmata*: *šmafar* (vsl. *šmacar*); 3. *renda i renta*: *render, rentar*; 4. *onuca*: *onučjar, onučkár*; 5. *šálka*: *šalkár*; 6. *prsteň*: *prštenár*. V tomto prípade sa pri mapovaní nezobrazila iba lexikálna diferenciacia, ale aj ďalšie členenie jednotlivých lexém zo slovotvorného hľadiska. Takýto postup sme uplatňovali dôsledne aj vtedy, keď slovotvorná členitosť istého názvu bola veľmi bohatá. Napr. pri názvoch *hlavnice* nezaznamenávame iba štyri základné názvy rozšírené v nárečiach (*hlavňica, vankúš, polštár, poduška*), ale aj všetky slovotvorné varianty (*hlavnička, podhlavník, podhlavok/-ek, podhlavnica, zhlavec, zhlavňica, zahlavnička a zahlavok/-ek*). Jednotlivé slovotvorné obmeny zobrazujeme na mape členením vnútornej plochy figúry. Ak sú v nárečiach známe aj iné odvodeniny, ale sa používajú v inom význame, poukazujeme na ne a na ich význam v komentárovej časti atlasu, pravda, iba vtedy, ak máme dosť spoľahlivých dokladov.

Hláskoslovné členenie sa na mape nezaznačuje vtedy, ak sa spracúvajú slová s pravidelnými hláskoslovnými zmenami. Predmetom kartografického spracovania nie sú teda hláskoslovné osobitosti (napr. kvantita samohlások, striednice za psl.* *ę* alebo *ъ, ь*, tzv. cekanie, dzekanie a iné). Hláskoslovné varianty slova uvádzame iba v komentárovej časti atlasu, zvyčajne s odkazom na publikovaný I. zväzok Atlasu slovenského jazyka, kde sa hláskoslovná problematika spracúva v rámci jednotlivých kapitol. Napr. pri slove *chodník* (v dotazníku otázka č. 7) jednu nečlenenou figúrou zaznamenávame na mape znenia *χodník, χodník, χodník, χodník, χoňník, χoňník, χonník, χoník, hodník, hodník*. V komentárovej časti však odkazujeme na Atlas slovenského jazyka I, na mapy o zmene *dn > nn*, o zmene *ch > h*, o strate kvantity.

Hláskoslovné zvláštnosti zaznamenávame vtedy, ak ide o nepravidelné hláskoslovné zmeny, ktoré sa nespracovali v hláskoslovej časti Atlasu slovenského jazyka, a ak máme dostatok vhodných zápisov na ich spracovanie. Vtedy ich zachytávame pomocou vnútorne členených symbolov, a to aj v prípadoch, keď je pôvod týchto zmien nejasný, ako napr. pri slove *burgyňa* (= kýmna repa, Beta), ktoré sa vyskytuje v podobách *burgundija, burgandija, burganda, borgonda, burgondija, borgondija, burgula, burbunda, burbuňija, burbula, bumbura, bumburica*. Aj napriek veľkej členitosti všetky podoby uvádzame na mape.

Tzv. hláskoslovné lexikalizmy a niektoré slová s nepravidelnými hláskoslovnými zmenami v atlase spracúvame ako samostatné rozdielne lexikálne jednotky (napr. *hríb, gríb* — znenie *gríb* je prevzaté z poľštiny; nejde tu o rezíduum *g* neskôr zmeneného na *h*).

Sémantickú diferenciaciu slov sme paralelne s lexikálnou diferenciáciou nemapovali, hoci niektoré otázky v Dotazníku II boli zamerané aj na výskum významu slova (napr. otázka č. 185 na výskum významov slova *viecha* v nárečiach). Pravda, pri mapovaní lexikálnej diferencie viacvýznamového slova sa pri výskume a kartografickom spracovaní slova bral do úvahy iba význam slova doložený v istom konkrétnom spojení, napr. *topiť sa* (o snehu v spojení *sneh sa topí*).

4.3.2. Technika kartografického zobrazovania

Lexikálnu diferenciaciu slovenských nárečí kartograficky zobrazujeme pomocou nepísanej grafiky, pričom nadväzujeme na doterajšie spôsoby kartografického spracovania nárečového materiálu v slovenskej dialektológii, najmä na predchádzajúce zväzky Atlasu slovenského jazyka a na českú teóriu kartografických symbolov (Utěšený 1975). V širokom rozsahu sme využívali aj skúsenosti sovietskej jazykovedy (Avanesov 1962) a poznatky získané pri prácach na Slovanskom jazykovom atlase.

Pri kartografických prácach používame tri, resp. štyri základné technické postupy:

1. plošné geometrické symboly (figúry),
2. lineárne geometrické znaky (tzv. izolexy),
3. plošné schematizujúce zobrazenie skúmaného javu (iba v kombinácii s inými kartografickými postupmi, napr. na mape číslo VI, 60),
4. kombináciu prvého a druhého alebo prvého a tretieho postupu na jednej mape.

4.3.2.1. Plošné geometrické symboly (figúry) sa využívajú ako základná zobrazovacia technika na analytických mapách s bodovým mapovaním, na ktorých sa znázorňuje lexikálna diferenciácia jedného slova. Ako základné symboly sme zvolili figúry v tomto poradí: kruh, trojuholník, stojatý obdĺžnik, štvorec a romboid. Ak sa pri analýze materiálu zistilo aj viac ako päť základných lexém (dokonca až 15), využívali sme aj ďalšie symboly: šošovku, elipsu, predĺžený polkruh a i.

Pri zobrazovaní jazykovej situácie pomocou symbolov sme vychádzali predovšetkým z tzv. trichotomického členenia slovenských nárečí, ktoré je pre diferenciáciu slovenských nárečí najpríznačnejšie; vzhľadom naň stabilizovali sme pre tri základné nárečové oblasti tri základné symboly, a to pre stredoslovenské nárečia kruh, pre západoslovenskú oblasť trojuholník a pre východoslovenské nárečia stojatý obdĺžnik. Na rozdiel od hláskoslovnia a tvaroslovnia v lexike sme zistili aj tzv. dichotomické členenie, pri ktorom sme uplatňovali protiklad kruh—obdĺžnik alebo kruh—trojuholník. S väčším počtom lexém sa, pravdaže, zväčšoval aj počet používaných symbolov. Aj v takýchto prípadoch sme sa však usilovali uplatniť jednotný a systematický postup.

Mapované symboly sú jednofarebné, intenzívne sa však využívajú čierno-biele kontrasty, t. j. biela prázdna figúra proti čiernej plnej figúre. Členením týchto figúr sa zaznamenáva ako sekundárny jav aj slovotvorná diferenciácia a zvláštnosti tzv. nepravidelnej fonetiky. Pri slovotvornej členitosti sme uplatnili najmä možnosti, ktoré sa dajú dosiahnuť vnútorným delením symbolu. Hláskoslovné zvláštnosti sme vo viacerých prípadoch zaznamenali pomocou tzv. obvodových prídátok, napr. čiarkou na dolnom obvode kruhu alebo čiarou, ktorá člení symbol horizontálnym alebo vertikálnym smerom.

V prípade, keď sme z istého bodu nezískali nijaký údaj, t. j. keď sa pre istý designát v skúmanom nárečí očakávaný názov nevyskytuje, signalizujeme na mape tento stav vodorovnou čiarkou. Ak je istý názov známy iba v jednom bode (resp. v dvoch bodoch), na mape sa tento stav zaznamenáva hviezdičkou a názov sa uvádza v komentári.

4.3.2.2. Lineárne geometrické znaky v podobe súvislých, trhaných alebo inakšie delených čiar kombinované s inými znakmi (bodkami, krúžkami ap.) čiže tzv. izolexy využívame pri ohraničovaní lexikálnych i sémantických javov v tých prípadoch, keď spracúvaná zvláštnosť sa vyskytuje na istej kompaktnej oblasti, ktorú na mape možno jednoznačne vymedziť.

Izolexy používame najviac na tzv. súhrnných alebo syntetických mapách, ktoré sa spracúvajú na základe porovnávaní a syntézy viacerých lexikálnych javov rozšírených na približne rovnakých väčších zemepisných oblastiach. Na syntetických mapách izolexami ilustrujeme nielen trichotomické členenie slovenských nárečí, príznačné tak pre slovnú zásobu, ako aj pre hláskoslovie a tvaroslovie, ale aj tzv. dichotomické členenie slovenských nárečí na oblasť severozápadnú a juhovýchodnú, ktoré sme zistili iba v slovnej zásobe.

Izolexy využívame aj v kombinácii so základným bodovým mapovaním. Tak napr. pomocou symbolov zobrazujeme lexikálne (i slovotvorné) členenie názvov, ktorými sa pomenúva *hydina* (teda názvy ako *hid*, *hidi*, *hidina*, *hidzina*, *drobisk*) a lineárnym znakom (trhanou čiarou) na tej istej mape vymedzujeme rozšírenie názvu *sliepka* v juhozápadnej polovici Slovenska a rozšírenie názvu *kura* vo význame *sliepka* v severovýchodnej polovici Slovenska. Podobne pomocou symbolov označujeme lexikálnu diferenciáciu slova *fazuľa* a izolexou vymedzujeme rozsah výskytu slova *lenča* na východoslovenskej oblasti (oproti zsl. a strsl. *šošovica*). Pomocou lineárnych znakov ohraničujeme aj rozšírenie niektorých sémantických zvláštností (napr. rozšírenie slova *palec* vo význame *prst*).

4.3.2.3. Plošne schematicky zobrazujeme istú abstrakciu skúmaného javu len v zriedkavých prípadoch, najmä vtedy, ak pre veľkú lexikálnu a slovotvornú pestrosť je na istej oblasti neprehľadná situácia, ktorú by pomocou symbolov takmer nebolo možné znázorniť. Napr. v južnej polovici zsl. nárečí a v Tekove je na pomenovanie *kusa zaúdenej slaniny veľká*, priam nemapovateľná pestrosť názvov, a preto tento maximálne diferencovaný jazykový stav znázorňujeme plošne, kým na ostatnom území (v časti zsl. a strsl. nárečí a na celom vých. Slovensku) je menej diferencovaný jazykový stav (*puolt*, *polť*, *polá*, *polka*, *polec*; *bok*), ktorý zobrazujeme symbolmi.

Kombináciu figúr a izolex využívame napr. pri mapovaní niektorých ustálených spojení (*strúhať kapustu*) alebo dvoch sémanticky blízkych slov (*mačka/kocúr*; *fazuľa/šošovica*), ale len v prípadoch, ak nejde o slová veľmi lexikálne diferencované v slovenských nárečiach.

4.3.3. Mapy, legendy, komentáre

4.3.3.1. Na základe skúseností z prvej fázy mapovacích prác a využitia rozličnej techniky zobrazovacích prostriedkov sme do definitívnej podoby atlasu spracovali tri druhy máp

— analytické mapy, na ktorých sa zobrazuje lexikálna diferencácia jedného pojmu pomocou bodového mapovania;

— súhrnné alebo syntetické mapy, na ktorých sa zaznamenáva lexikálna diferencácia niekoľkých pojmov pomocou geometrických lineárnych znakov utvárajúcich zväzky izolex;

— kombinované mapy, na ktorých sa zobrazujú dve i tri z významového hľadiska vzájomne súvisiace slová pomocou kombinácie základných bodových symbolov a lineárnych znakov.

Súbor vybratých máp je usporiadaný do sérií (skupín) okruhov zhruba podľa východiskového lexikálneho dotazníka. Samostatnú sériu však netvorí mapy z okruhu spracovania ľanu a konopí, lebo iba niektoré z nich sme pokladali za vhodné zaradiť do atlasu. Ani tzv. neohybné slovné druhy netvorí v atlase samostatnú sériu máp. Mapy z tohto okruhu sme roztriedili medzi jednotlivé série, pričom sme uplatňovali významové hľadisko.

Každá mapa má v pravom rohu hore číslo a názov mapy v spisovnej podobe. Za názvom mapy uvádzame význam slova, ktoré bolo predmetom výskumu a ktoré sa spracovalo kartograficky. Podávame ho v znení, ako sme ho uviedli v dotazníku, prípadne ho spresňujeme na základe údajov v Slovníku slovenského jazyka (1959—1968).

4.3.3.2. Súčasťou každej mapy je aj tzv. legenda, ktorá pozostáva z poradového čísla mapy a vysvetlenia jednotlivých symbolov použitých na zobrazenie jazykovo-zemepisnej diferencácie skúmaného (mapovaného) slova (pojmu). S cieľom nezaťažovať legendu textom uvádzame pri jednotlivých symboloch iba tie znenia a podoby, ktoré sa na mape spracovali aj kartograficky (t. j. lexikálnu a slovotvornú diferencáciu). Hláskoslovné zvláštnosti zaznamenávame v legende v tých prípadoch, keď boli predmetom mapovania.

Symbole v legende dešifrujeme vždy znením, ktoré sa vyskytuje v strsl. nár. a ktoré najbližšie súvisí so spisovnou podobou (neuvádzame aj ďalšie hláskoslovné varianty dešifrovaného slova). V tých prípadoch, keď istý symbol označuje slovo, ktoré sa nevyskytuje v strednej slovenčine, vysvetľujeme ho na základe toho znenia, ktoré je v slovenských nárečiach najrozšírenejšie.

Jednotlivé symboly uvádzame pod sebou v ustálenom poradí, a to kruh, trojuholník, stojatý obdĺžnik, štvorec, romboid, a napokon aj ostatné znaky, pomocou ktorých sa zobrazuje nárečová členitosť skúmaného slova. Tieto symboly v legende utvárajú na základe spoločnej lexémy isté skupiny najmä vtedy, ak sa nimi zobrazuje bohatšia slovotvorná členitosť. Tak napr. názvy označujúce *zviazaný snop slamy* utvárajú na základe spoločnej lexémy skupiny ako 1. *šúp, šupa, šúpka, šúpok* i *žup, župa, župna, žipňak*; 2. *oklep, oklepok*; 3. *oťep, oťepka, oťepok*; 4. *bal, baľšak, obaľšak* a i. Každému základnému zneniu slova (spolu s jeho hláskoslovnými variantmi) zodpovedá v legende i na mape príslušný symbol. Ak istú lexikálnu alebo sémantickú zvláštnosť zaznamenávame lineárnym znakom, usilujeme sa v legende čo najjednoduchšie vystihnúť význam znaku.

4.3.3.3. Jazykovo-zemepisná situácia zobrazená na mape kartograficky sa spresňuje a dopĺňa komentármi (podobne ako v predchádzajúcich zväzkoch atlasu).

V každom komentári sa v záhlaví uvádza číslo mapy a za ním mapované slovo v spisovnej podobe. Potom nasleduje definícia slova, resp. znenie otázky, aké bolo v dotazníku, a jej číslo (napr. Dotazník II, otázka č. 400). Ak otázka v dotazníku mala iba podobu slova, ktoré bolo treba skúmať, pre bližšie pochopenie skúmaného slova spresňujeme jeho význam v tejto komentárovej časti.

Úvodné state komentárov k sériám máp z jednotlivých významových okruhov zdôvodňujú zaradenie vybratých máp do istého tematického okruhu. Zároveň sa v nich upozorňuje aj na

lexikálne prvky, ktoré síce boli predmetom výskumu, ale pre minimálnu alebo nijakú členitosť, alebo naopak pre nemapovateľnú veľkú lexikálnu rôznorodosť nemohli byť predmetom mapovania. V jednotlivých komentároch ku každej mape sme sa usilovali uplatniť jednotný, pritom však maximálne jednoduchý postup. Znenia slov na mape zaznamenávame v tom poradí, ako ich podávame v legende. Túto časť komentárov delíme na odseky podľa toho, koľko lexém sa zistilo pri skúmanom slove.

V komentároch uvádzame aj všetky hláskoslovné varianty a tie podoby, ktoré sme kartograficky nespracovali na mape a ktoré sa vyskytujú iba jednotlivo. V takýchto prípadoch nejde vždy o dôsledné a spoľahlivé záznamy, pokladáme ich však za vhodné uvádzať, lebo sa môžu využiť na viaceré jazykovedné ciele (napr. na slovník). Tieto záznamy uvádzame vždy tak, ako ich zapísali explorátori pri vyplňovaní dotazníka. Pri každom komentovanom slove sa uvádza aj číslo bodu, z ktorého sa získal údaj. V komentári uvádzame aj lexikálne dublety a poznámky o sémantickom i štylistickom členení niektorých zvláštností, ale iba vtedy, keď máme k dispozícii dostatok vhodných dokladov.

V niektorých prípadoch sa v komentári poukazuje aj na lexikálne paralely z iných, najmä však zo slovanských jazykov, a to s tým cieľom, aby sme zdôraznili súvis lexikálnych prvkov v slovenčine s inými jazykmi. Tak napr. pri slove *mydlo*, ktoré sa v južnostredoslovenských nárečiach vyskytuje v znení *sapún* (v obciach so zmenou $n > m$ je *sapúm*; jednotlivo aj *sapon*, *sopon*, *sopan*, *sapan*; z lat. *sapo*, *saponis*), spomíname aj srb. chorv. *sâpûn*, bulh. *sapún*, rum. *sapun*, maď. *szappan* (Kniezsa, 1955, 490). Takéto údaje môžu aspoň čiastočne uľahčiť výklad nárečových slov a bližšie určiť prostredníctvom ktorého jazyka preniklo isté slovo do slovenčiny. Paralely z iných jazykov uvádzame však iba v jednotlivých prípadoch, a to preto, lebo prevzatia sú charakteristické nielen pre slovenčinu, ale aj pre ostatné jazyky, ktoré súvisia so slovenskými nárečiami.

4.3.4. Transkripcia

Nárečový materiál zapisujeme foneticky podľa zásad, aké sa zaužívali v slovenskej dialektológii. Zásada zaznačovať nárečový materiál foneticky sa uplatňovala aj pri nárečových výskumoch pre lexikálnu časť atlasu. Explorátori zachovávali požiadavku zapisovať nárečové údaje podľa skutočnej výslovnosti pomerne dôsledne. Pri porovnávaní jednotlivých zápisov vyskytli sa však aj menšie nedôslednosti, ktoré bolo treba po kontrole v teréne odstrániť a v konečnej fáze kartografických prác zjednotiť. Pri spracúvaní atlasu sme uplatňovali tieto zásady:

Každý nárečový záznam v legende mapy a v komentárovej časti atlasu zapisujeme foneticky, t. j. jednotlivé hlásky označujeme osobitným znakom (nie zložkami), a preto hlásku *dz* píšeme ako *z*, *dž* ako *ž*, *ch* ako *χ*. V práci sme nepokladali za potrebné osobitne zapisovať znelé velárne *h* (v našej dialektológii známe ako *γ*), lebo sa vyskytuje najmä v súvislých prejavoch v prúde reči. Osobitným znakom neoznačujeme ani slabičné *r*, *l*, varianty hlások *l*, *l* a zadné velárne *ŋ*.

Vzhľadom na to, že v atlase spracúvame lexikálny materiál, nepokladáme za potrebné uvádzať fonetické opisy jednotlivých hlások, ani vokalické a konsonantické systémy charakteristické pre slovenské nárečia.

Pri zaznamenávaní nárečových zápisov v mapovej i komentárovej časti atlasu vyskytovali sa

vokály

a) krátke

i, ĩ (neslabičné)

e, ě (zúžené)

ä

a, ą (zúžené)

o, ɔ (zúžené)

u

b) dlhé

í

é, ě (zúžené)

ä

á, ą (zúžené)

ó, ɔ (zúžené)

ú

konsonanty

b, p, m, v, f, ŋ (bilabiálne)

d, t, n

l, r (slabičné aj neslabičné)

ĺ, ŕ (slabičné dlhé)

ď, ť, ň, ĺ, j

c, ʒ, č, ž

s, z, š, ž

š, ž, č, ž (palatálne)

s', z', c', ʒ' (palatalizované)

g, k, h, χ

Pri prepise záznamov z goralských a ukrajinských nárečí uvádzame aj niektoré znaky, ktoré nepoužívame pri záznamoch slovenského nárečového materiálu. Sú to napr. znaky y, ý, ы, ə. Tieto znaky v upravenej podobe uvádzame zvyčajne v tých pozíciách, ako ich uviedli zapisovatelia.

5. Lexikálna diferenciácia slovenských nárečí vo svetle jazykového zemepisu

Rozborom lexikálneho materiálu získaného priamym výskumom v teréne a spracovaného metódami jazykového zemepisu sme zistili, že z hľadiska lexikálnej diferenciácie tvoria slovnú zásobu jednak slová na celom slovenskom území lexikálne nediferencované (pozri ďalej bod 5.1.), jednak rovnoznačné slová lexikálne diferencované v rámci istých pomerne dobre vyčleniteľných zemepisných areálov. Zistili sme najmä tieto výrazné skupiny:

5.1. Lexikálne nediferencovaná slovná zásoba

Prvú skupinu tvorí tá časť slovnej zásoby (lexikálna vrstva L_1), ktorá sa z lexikálneho hľadiska na území Slovenska nediferencuje. Sú to slová z najrozmanitejších oblastí hospodárskeho, kultúrneho a spoločenského života, napr. slová, ktoré sa vzťahujú na človeka (*hlava, noha, ruka, nos, oči, uši, žiť, piť, jesť, dýchať, chodiť, smrť*) alebo na oblasť jeho materiálnej i duchovnej kultúry (*stôl, posteľ, dvere, prah, nôž, krosná, plátno, zlato, blato, deň, noc, duch, peklo, boh, škola, pero, kázeň*). Pozoruhodná je najmä jednota pri slovách z poľnohospodárskej oblasti (*voz, sane, koleso, pluh, orať, kosa, cepy, hrable, hnoj, slama, mlátiť*). Väčšinu zo spomenutej skupiny slov tvoria všeslovenské slová, ktoré sú v ostatných slovanských jazykoch známe často v iných významoch. Časť slovnej zásoby L_1 , teda typ slov rozšírených na území Slovenska (na západnom Slovensku Z, na strednom Slovensku S a na východnom Slovensku V) v rovnakej podobe i v rovnakom význame, označujeme schémou $L_1 = (Z + S + V)$.

5.2. Trichotomická, lexikálna diferenciácia

Do druhej skupiny zaraďujeme tú vrstvu slovnej zásoby (L_2), v ktorej sa pre rovnoznačné slová na základe lexikálnej diferenciácie utvárajú zo zemepisného hľadiska tri výrazné areály: západoslovenský, stredoslovenský a východoslovenský (pričom na každom z týchto areálov sa môže používať nielen jedno, ale aj viac rovnoznačných slov). Ide tu teda o západoslovenské, stredoslovenské a východoslovenské lexikalizmy. Toto členenie označujeme ako typ $L_2 = Z : S : V$. Patria k nemu slová z rozmanitých významových okruhov, napr. a) názvy, ktoré sa vzťahujú na človeka: zsl. *huba*, strsl. *ústa*, vsl. *gamba*; zsl. *víčka* (iba jednotlivo), strsl. *mihalnice*, vsl. *obrvi* i *pavučajki, křipajki*; zsl. *zreňička*, strsl. *zornička* (v oku), vsl. *popečka, ľalka, babovka*; zsl. *ľadvini* (*ľadveňice*), strsl. *oblički*, vsl. *pokrutki*; zsl. *šťica*, strsl. *kečka* (*káčka*), vsl. *čulka, čubrina, čuba*; zsl. *osípk*, strsl. *křahňe* (*kňahňe*), *drobňice*, vsl. *poki, koži*,

ošpice; b) názvy z poľnohospodárskeho života: zsl. *mech*, *žoch*, strsl. *vrece* (na zemiaky), vsl. *mech*; zsl. *rajtár* (= stroj na čistenie obilia), strsl. *vejačka*, vsl. *mlinek*; zsl. *škrich*, *štrich* (= skriňa na obilie), strsl. *štok*, vsl. *sušek*, *feršlog*; zsl. *hrant*, strsl. *válov* (aj v Trenč. stolici), vsl. *žlab*; zsl. *poťah*, strsl. *záprah*, vsl. *cug*; zsl. *stádo* (i *kředel*), strsl. *črjeda*, vsl. *gufa*, *faľka*, *šarak*; c) botanické názvy a názvy zo živočíšnej oblasti: zsl. *hrebíček*, strsl. *klinček*, vsl. *hvozdzik*, na Spiši aj *nagľik* (bot. *Dianthus*); zsl. *sinokvet* (na Záhorí *charba*, *charva*), strsl. *ňeväza*, vsl. *modračka* (bot. *Centaurea cyanus*); zsl. *patružlen* (*petržel*, *patržel*), strsl. *perašín*, vsl. *petruška* (bot. *Petroselinum*); zsl. *kmín*, strsl. *rasca* (*rašť*, *rosca*), vsl. *raška*, *reška*, *kmínek* (bot. *Cuminum*); zsl. *kaňec*, strsl. *brav* (na Orave a v Turci aj *kundrák*), vsl. *kurnas* (*kornas*, *kernos*); zsl. *puchor* (slepačí žalúdok, na Záhorí *púček*), strsl. *zúzik* (*zúžik*), vsl. *žaludek*; zsl. *okulár*, *mikuláš*, *škvor*, strsl. *ucholak* (*ucholaz*, *ucholáč*), vsl. *ščipak* (*ščiplak*); d) názvy vecí a náradia z každodenného života: zsl. *doska* (*deska*), *lopatka*, strsl. *lopár* (*lopárik*), vsl. *djenko*; zsl. *gbelík* (*belík* = dbanka na mútenie mlieka), *mutovňík*, *maselnička*, strsl. *dbanka* (*zbanka*, *zbenka*), vsl. *zbušek* (*zbuška*), *badnička*; zsl. *handra* (na Záhorí *mokrica*), strsl. *vechet*, vsl. *pomitok*, *pomitko*; zsl. *varecha*, *varečka*, *šprudlík*, *švrľjak*, strsl. *habarka*, vsl. *mutefka*, *mutvička*. Dokladov na túto skupinu slov je veľa (Habovštiak, 1969).

5.3. Lexikálne prvky spoločné pre zsl. a vsl. nárečia

Do tretej skupiny zaraďujeme tú vrstvu slovenskej slovnej zásoby (L_3), v ktorej sa proti lexikálnym zvláštnostiam stredoslovenských nárečí vyčleňujú lexikálne zvláštnosti spoločné pre západoslovenské a východoslovenské nárečia. V tejto skupine slov sa teda istý význam vyjadruje inou lexikálnou jednotkou na západnom a východnom Slovensku a inou lexikálnou jednotkou na strednom Slovensku. Ide tu o typ $L_3 = (Z + V) : S$. Tvoria ho rovnoznačné lexikálne diferencované slová ako zsl. a vsl. *tjeň*, strsl. *tuňa*; zsl. a vsl. *prjekopa* (*krjepopa*, *prikopa*), v časti Bratislavskej, Nitrianskej a Tekovskej stolice aj *jarok*, v Zemplíne, Above a Užskej stolici *šaňec*, strsl. *garád*; zsl. a vsl. *kameň*, strsl. *skala*; zsl. a vsl. *rezať* (v časti zsl. nár. aj *pilovať*), strsl. *piliť*; zsl. a vsl. *diňa*, strsl. *fekvica*; zsl. a vsl. *žmíkať*, strsl. *krúcať*, *vikrúcať*; zsl. a vsl. *vir* (*vir*), strsl. *krútnava*; zsl. a vsl. *baba* (*bapka*), strsl. *stará mať*; zsl. a vsl. *dedo* (na Záhorí *stareček*), strsl. *starí otec*; zsl. a vsl. *kolíska* (na Záhorí *koléпка*), strsl. *belčov*; zsl. a vsl. *tlstí* (*tlustí*, *tusti*), strsl. *tuční*; zsl. a vsl. *pestovať* (dieťa na rukách), strsl. *varovať*; zsl. a vsl. *len* (na Záhorí *enem*), strsl. *iba*; zsl. a vsl. *narub*, strsl. *naopak*; zsl. a vsl. *plajbas* (*klajbas*), strsl. *céruza*.

Tieto slová tvoria jednu z charakteristických, ale nie najvýraznejších vrstiev slovenskej zásoby. Vyskytujú sa medzi nimi najmä slová staršej vrstvy, nie sú však zriedkavé ani slová novšieho pôvodu. Táto skupina lexikálne diferencovaných slov tvorí paralelu k diferenciacii slovenských nárečí v hláskosloví (porov. zsl. a vsl. *jerové* a vkladné *-e-ové* hlásky oproti strsl. *-e/-o/-a*; zsl. a vsl. *c*, *dz* < *t*, *d* oproti strsl. *t*, *d*; zsl. a vsl. *šč* oproti strsl. *šť* a *i*.) a v tvarosloví (porov. inštr. sg. fem. zsl. a vsl. *s tú dobrú ženú*, *s tu dobru ženu*, strsl. *s tou dobrou ženou* alebo gen., dat. sg. v zsl. nár. typu *dobrého*, *dobrému*, vsl. *dobreho*, *dobremu*, strsl. *dobrjeho*, *dobrjemu* (*-iho*, *-imu*, *-iho*, *-imu*).

5.4. Lexikálne prvky spoločné pre strsl. a zsl. nárečia

Do štvrtej skupiny patrí vrstva slov (L_4), ktorá má pre istý význam spoločný názov v stredoslovenských a západoslovenských nárečiach a odlišný názov vo východoslovenských nárečiach. Označujeme ju ako skupinu $L_4 = (Z + S) : V$. Táto skupina slov poukazuje na úzky vzťah západoslovenských a stredoslovenských nárečí. Prvky slovnej zásoby rozšírené na východnom Slovensku utvárajú na rozhraní stredoslovenských a východoslovenských nárečí výrazný zväzok izolex. Na ilustráciu uvedieme aspoň niekoľko dokladov, ktoré sa vzťahujú napr. na a) názvy z oblasti spoločenského života na dedine: strsl. a zsl. *farár*, vsl. *pop*; strsl. a zsl. *dedina*, vsl. *valal*; strsl. a zsl. *nechať* (*dievča*), vsl. *zochabic*; strsl. a zsl. *pesnička*, vsl. *špivanka*; strsl. a zsl. *šatka*, *šatuočka*, vsl. *hustečka* (*chustečka*); strsl. a zsl. *stuška* (do vlasov), vsl. *pantlika*; strsl. a zsl. *stuška*, vsl. *peľucha*; strsl. a zsl. *svedomje*, vsl. *sumeňe*; b) názvy nádob kuchynského

riadu a nástrojov: strsl. a zsl. *bočka, sud* (na kapustu), vsl. *hordoŭ* (v časti vsl. nár.); strsl. a zsl. *varecha, cedák*, vsl. *duršlag* (*drušlag, drišlag*); strsl. a zsl. *nebožjec*, vsl. *švider*; c) názvy z oblasti poľnohospodárstva a chovu zvierat: strsl. a zsl. *lalok* (rožného statku), vsl. *podhardfina*; strsl. a zsl. *krívať* (o krave), vsl. *chramac*; strsl. a zsl. *žrjebä*, vsl. *hača* (*hače, hačur*), *čiklo* (*čikl*); strsl. a zsl. *oje*, vsl. *dišeľ*; strsl. a zsl. *zbožje/obilje*, vsl. *zarno* (vo význame obilie); d) názvy z oblasti prírody (zvieratá, rastliny): strsl. a zsl. *jarabica* (*jarápka*), vsl. *kuropka*; strsl. a zsl. *uštipnúť, poštipať*, vsl. *ukušic* (*ukušec*); strsl. a zsl. *plaziť sa* (o hadovi), vsl. *cahac še*; strsl. a zsl. *praslička*, vsl. *kanviš* (*kuzelka, kuzilka*); strsl. a zsl. *zimozeleň*, vsl. *barvinek*; strsl. a zsl. *ďateľina* (*gateľina, jatelfina*), vsl. *koňičina, trojka, trebikoňina, komaňica*; strsl. a zsl. *šošovica* (*šušovica*), vsl. *lenča* (*fanča*).

Lexikálnych prvkov charakteristických pre východné Slovensko je viac (Habovštiak, 1971).

5.5. Lexikálne prvky spoločné pre strsl. a vsl. nárečia

Výrazná je aj piata skupina lexikálnych prvkov (L_5), v ktorej sú spoločné názvy pre stredné a východné Slovensko, ale odlišné vo vzťahu k záposlovenským nárečiam, t. j. typ $L_5 = Z : (S + V)$. Sú to napr. a) názvy zvierat a rozmanité názvy, ktoré sa vzťahujú na živočíšnu oblasť: zsl. *húser* (na Orave a v Liptove *husár*), strsl. a vsl. *gunár*; zsl. *kočka*, strsl. a vsl. *mačka*; zsl. *sviňa* (na kŕmenie), strsl. *kŕmňik*, vsl. *karmik*; zsl. *ščekat* (na Záhorí *blaľkat*), strsl. a vsl. *brechať*; zsl. *drjapať* (perie), strsl. a vsl. *párať* (*parac*); b) názvy nástrojov a vecí: zsl. *otka* (nástroj na čistenie pluhu pri oraní), strsl. a vsl. *stik*; zsl. *oprati*, strsl. *lžace* (*oboze, vocki*), vsl. *licki, lace*; zsl. *táčki*, strsl. a vsl. *fúrik* (ručný vozík s jedným kolieskom); zsl. *poríz* (*porjez*), strsl. a vsl. *obojruční njož*; zsl. *trachtár* (na Záhorí *traxter*), strsl. a vsl. *ljevik*; zsl. *hrotok* (*hrotek*), strsl. a vsl. *žochtár* (*šechtár*); c) názvy súvisiace so životom človeka: zsl. *cop, chvost, mrdos, ocas*, strsl. a vsl. *vrkoč* (*varkoč*); zsl. *oringle*, strsl. *zaušnice*, vsl. *zaušnički*; zsl. *slíže*, strsl. *rezance*, vsl. *rezanki*; zsl. *perki*, strsl. a vsl. *pirohi*; zsl. *huspeňina*, strsl. *stuďeno*, vsl. *stužeňina*; zsl. *okno*, strsl. *oblok*, vsl. *oblak*; zsl. *ňemocní, ňezdraví*, strsl. a vsl. *chorí*.

Táto skupina lexikálnych prvkov svedčí o úzkom vzťahu stredoslovenských a východoslovenských nárečí na rozdiel od spomenutej štvrtej skupiny typu $L_4 = (Z + S) : V$, ktorá poukazuje na spoločný vývin stredoslovenských a záposlovenských nárečí. Pri rozbere týchto skupín slov sme si všimli, že hranica medzi stredoslovenskými a východoslovenskými nárečiami je výraznejšia ako hranica medzi stredoslovenskými a záposlovenskými nárečiami, teda medzi stredoslovenskými a záposlovenskými nárečiami bol užší vzťah ako medzi stredoslovenskými a východoslovenskými nárečiami.

5.6. Dichotomické členenie v smere juhozápadnom proti severovýchodnému

Šiestu skupinu lexikálnych prvkov tvoria slová (L_6), ktoré z nárečového hľadiska rozdeľujú územie Slovenska na dve približne rovnaké oblasti, a to a) na juhozáposlovenskú ($Z + s_2$) a b) na severovýchodoslovenskú polovicu ($s_1 + V$). Označujeme ju ako typ $L_6 = (Z + s_2) : (s_1 + V)$. Pri tomto členení sa vydeľuje severná časť (s_1) a južná časť stredoslovenských nárečí (s_2). V nárečiach severnej časti Slovenska sa vyskytujú lexikálne prvky spoločné s východoslovenskými nárečiami ($s_1 + V$) a v južnostredoslovenských nárečiach zas prvky, ktoré sú charakteristické pre západné Slovensko ($Z + s_2$). Pre toto binárne členenie (približne na dve polovice) je príznačné, že sa viaže na staršiu vrstvu slov, medzi ktorými zreteľne prevládajú slová domáceho pôvodu, často i dnes rozšírené v ostatných slovanských jazykoch. Na členenie tohto typu poukazujú a) botanické názvy ako *borovica/sosna* (*Pinus silvestris*); *žito/pšenica* (vo význame *Triticum*); *raž/žito* (vo význame *Secale*); *jačmeň/jarec* (*Hordeum*); b) názvy zo živočíšnej oblasti: *jazvec/borsuk*; *jalovica* (*jalovka, jalovička*) /*teľička*; *červ* (*červik*, v Gemeri *bobák*)/*chrobák*, a tak isto aj *červiví* proti *chrobační* (v Gemeri *bobáční*); *sljepka/kura*; *morjak/puľka*; *paprč* (*paprče, paprčka*)/*rafica*; *pľnúť/ljeňiť sa* (o srsti zvierat); *drjapať/párať*; c) názvy vecí: *praslica/kúdeľ*; *ohreblo/poľjesk* (*pocisk*, na Orave *tjesk*); *duchna/perina*; *povala* (*hura, padlaš*)/*pvoj*; d) názvy súvisiace so spoločenským a biologickým životom človeka:

vrstovník/rovesník; žobrák/d'ad; špina/brud (v hlave človeka); plešina/lisina; prst/palec; e) niektoré prídavné mená a príslovky: horní/višní; vlašní/letní; studení/zimní; akurát/práve; naspät/nazad.

Názvy, ktoré uvádzame na prvom mieste, sú známe v juhozápadnej polovici Slovenska (borovica, žito, jačmeň atď.). Slová, ktoré zaznamenávame na druhom mieste, sú rozšírené v severovýchodnej polovici Slovenska (Orava, Liptov, časť Zvolenskej stolice, Gemer a celé východné Slovensko).

5.7. Dichotomické členenie v smere severozápadnom proti juhovýchodnému

Na dve približne rovnaké polovice delia Slovensko aj iné lexikálne zvláštnosti, ale v smere severozápadnom (Orava, Liptov, Turiec, Tekov, Hont, časť Zvolena a záp. Slovensko) proti juhovýchodnému (Novohrad, Gemer, časť Zvolenskej stolice a celý východ). Toto členenie označujeme ako typ $L_7 = (Z + s_1) : (s_2 + V)$. Sú to prípady, keď sa istý význam vyjadruje tiež dvoma lexémami, ich členenie má však zo zemepisného hľadiska iné rozloženie. Takéto polovice utvárajú napr. izolexy, ktoré vymedzujú rozšírenie slov *izba/chiža*; *hladní/lační*; *hádzat/rúcať*; *metať/lúčať*; *fehla* (surová)/*váfok*; *zámok* (visiaci)/*klatka*; *vnútri/dnu*; *mnoho (moc)/vefa*; *veža/turňa*; *tabak/dohán*. Slová, ktoré uvádzame na prvom mieste, vzťahujú sa na severozápadné územie Slovenska. Na druhom mieste sú slová rozšírené v juhovýchodnej polovici.

Členenie v tomto smere pokladáme za novšie ako predchádzajúce členenie skupiny L_6 . Východiskom na túto lexikálnu diferenciaciu pôvodne mohla byť aj nepočítaná staršia vrstva slov. V súčasných nárečiach spomenuté skupiny utvárajú skôr slová novej vrstvy (napr. *koberec/pokrovec*) a slová, ktoré prenikli z iných jazykov, napr. prostredníctvom maďarčiny, ako *bocjan/góla* (maď. *gólya*), *pastjer/gondáš* (maď. *kondás*), *fajka/pipa, pipka* (maď. *pipa*).

Z náčrtu základného členenia slovnej zásoby vidieť, že sa jednotlivé lexikálne areály zhodujú s hláskoslovným a tvaroslovným členením (typ 2, 3). Ostatné typy (4—7) sa pri členení hláskoslovnia i tvaroslovnia zvyčajne neuvádzali.

Niektoré z týchto typov sa dajú však vyčleniť aj v hláskosloví a tvarosloví. Napr. pre spomenutý štvrtý typ možno uviesť paralelu i z hláskoslovnia a tvaroslovnia. Proti západoslovenským a stredoslovenským nárečiam sa vyznačujú východoslovenské nárečia viacerými hláskoslovnými osobitosťami, ako je napr. strata kvantity, prízvuk na penultime, nedostatok *r, l*, výslovnosť hlások *š, ž* (typ *šeno, žima*) ap. V morfológii sa osobitosť východoslovenských nárečí prejavuje napr. výraznejším synkretizmom pádov ako v stredoslovenských a západoslovenských nárečiach (porov. gen., ak., lok. typu *chlapoch, gen., lok. ženoch*).

Binárne členenie na juhozápadnú polovicu proti severovýchodnej polovici (v lexike typ $L_6 = (Z + s_2) : (s_1 + V)$) je známe z morfológie pri tvaroch na *-ence* typu *dievčence* proti *dievčatá* (Majtán, 1962, Buffa, 1973).

5.8. Lexikálne členenie západoslovenských nárečí

Vnútri základných areálov sme zistili ďalšie členenie, ktoré sa v istých prípadoch zhoduje, ale dakedy aj nezoduje s hláskoslovným a tvaroslovným členením slovenských nárečí.

Pre západoslovenské nárečia sú charakteristické lexikálne osobitosti rozšírené na celej západoslovenskej oblasti i slová príznačné iba pre časť západoslovenských nárečí. Túto lexikálnu diferenciaciu ilustrujeme aspoň na niektorých príkladoch, najmä však na slovách, ktoré pokladáme pre toto územie za najtypickejšie. Napríklad zo skupiny západoslovenských nárečí sa aj z lexikálneho hľadiska najzreteľnejšie vydeľujú záhorské nárečia, oddelené od ostatných západoslovenských nárečí pohorím Bielych Karpát. Svedčia o tom viaceré slová z rozmanitých oblastí hospodárskeho a spoločenského života, napr. slová ako *švec* (= obuvník), *omúvať* (= ohovárať), *depa* (= nácha v juž. polovici Záhoria), *mozol* (= hrča na tele), *laciní* (zsl. *lacní*, vsl. *tuňi*), *zapomenút* (= zabudnúť), *stareček* (= dedo), *noša* (= batoh), *turecké žito, turešina* (= kukurica), *cvikla* (= kýmna repa), *grumbír* (= zemiaky na okolí Skalice), *krumpole* (= zemiaky na okolí Malaciek), *kuroptva* (= jarabica), *trúlelek* (netopier), *trkat* (= kľaf rohom),

žňa/žňe (= žatva), *hospodár* (= gazda), *húla* (= žrd), *zed'* (= múr), *kamna* (= kachle), *zelé* (= kapusta), *trnka* (= slivka).

Aj ostatné časti západoslovenského územia sa členia na väčšie i menšie nárečové oblasti, ale už neutvárajú také výrazné zväzky izoglos ako na Záhorí. Veľmi zreteľne sa vyčleňujú v západoslovenskej oblasti nárečia Trenčianskej stolice, najmä nárečia v jej severnej časti. Najmenej výrazný je zväzok izolex v oblasti Bánoviec n./Bebravou a Topoľčian a na rozhraní Nitrianskej a Tekovskej stolice. Na tomto území sa západoslovenské lexikálne osobitosti miešajú s prvkami charakteristickými pre strednú slovenčinu. Pritom však, podobne ako z hláskoslovného a tvaroslovného hľadiska, aj z lexikálneho hľadiska sa tam utvárajú isté skupiny, ktoré sa dajú zemepisne vyčleniť. Napr. na tom území, kde je známa výslovnosť zdvojených spoluhlások typu *palla* (= padla), *jenna* (= jedna) a výslovnosť typu *pól*, *padól* sú rozšírené viaceré lexikálne osobitosti, napr. *liχva* (inde je *statok*), *ňemocní* (inde *χorí*), *klnúť* (inde *kljať*), *slíže* (inde *rezance*) a i. (pozri mapu č. X, 2).

Hranice spomenutých západoslovenských lexikálnych prvkov sa však celkom nezhodujú, ale sa posunujú raz smerom na juh, inokedy zase smerom na sever. Najsevernejšie hranice týchto lexikálnych osobitostí sa zistili v oblasti Nového Mesta n. Váhom, ba zasahujú dakedy aj na dolnotrenčianske územie až po Trenčín, a v niektorých prípadoch až po Ilavu. Východná hranica týchto prvkov siaha zväčša po okraje celej Bratislavskej i Nitrianskej stolice (okrem obcí na okolí Bánoviec a Prievidze), v istých prípadoch aj do časti dolnej polovice Tekova. V celej Bratislavskej a Nitrianskej stolici sú rozšírené slová ako napr. *guľatí* (zsl. a strsl. *okružlí*), *vrelí* (zsl. a strsl. *horúci*). Pre väčšiu časť Bratislavskej a Nitrianskej stolice je charakteristické slovo *úhor* (vo väčšine slovenských nárečí je *prjeloh*). V Bratislavskej a Nitrianskej stolici a v dolnotrenčianskej oblasti je rozšírené slovo *klnúť* (inde je *kljať*, vo vsl. nár. aj *lac*). Pre Bratislavskú, Nitriansku a Hontiansku stolicu je príznačné slovo *friško* (strsl. a vsl. *χitro*). V Bratislavskej a Nitrianskej stolici, v obciach na juh od Trenčína i v časti Tekova je rozšírené slovo *živica* (strsl. a vsl. *smola*). Približne na tej oblasti sa používa aj slovo *rajčina* (strsl. a vsl. *paradajka*). Túto oblasť charakterizujeme skupinou izolex na mape č. 2.

Lexikálny materiál z tejto oblasti ukazuje, že sa na tomto území utvára zväzok izolex, ktorý rozdeľuje južnú polovicu západoslovenského územia na juhozápadnú a severovýchodnú oblasť. Toto členenie je dosť výrazné najmä na rozhraní Bratislavskej a Nitrianskej stolice. Po hraniciach týchto stolíc prebiehajú nielen izolexy, ale aj zväzok výrazných hláskoslovných a tvaroslovných izoglos (Krajčovič, 1964).

V rámci západoslovenských nárečí tvoria istý celok aj nárečia Trenčianskej stolice, oddelené od nárečí na Morave pohorím Bielych Karpát a Javorníkov a na severe začínajúcimi Beskydami. Od Turca tieto nárečia oddeľujú Strážovské vrchy a pohorie Veľkej Fatry (pozri mapu č. X, 4). Z jazykového hľadiska majú trenčianske nárečia nielen niekoľko spoločných, ale aj viacero diferenčných znakov, v dôsledku ktorých nastáva členenie na severnú a južnú oblasť. Táto hranica prechádza okolím miest Púchova a Pov. Bystrice. V niektorých prípadoch zasahujú dolnotrenčianske osobitosti až po Bytču. Zo skupiny hornotrenčianskych nárečí sa výrazne vyčleňujú ako samostatné kysucké nárečia. Iba na Kysuciach sú známe slová ako *kalotka* (= hnojovka), *nezdravisko* (= nádcha), *halbija* (= válov) a i.

Lexikálne osobitosti charakterizujú aj iné menšie nárečové oblasti v Trenčianskej stolici. Napr. iba na okolí Pov. Bystrice je známe slovo *janko* (= krajec chleba) a slovo *krájance* (= rezance, zsl. *slíže*). Tak isto iba v obciach okolo Žiliny, Prievidze a v celej Rajeckej doline sa používa názov *stokláska* na označenie *rasce* (zsl. *kmín*). V strednej časti Trenčianskej stolice v obciach na okolí Bytče, Pov. Bystrice a Ilavy nie je rozšírené slovo *geleta*, ale *dješka* (*zješka*, *zješka*). V oblasti Žiliny sa nazýva *priekopa* vedľa cesty *hrobľa* a *hrča* na *strome χup* (<*chl̥p*). V obciach okolo Púchova a Ilavy používajú slovo *obrteľ* na označenie *oplenu na voze* (vsl. *nasad*). Iba v okolí Trenčína je známe slovo *grgula* (do kľbka skrútené vlasy vydatej ženy, strsl. *kont*) a na okolí Žiliny slovo *okolica* (= vrkoč).

Charakteristické pre slovnú zásobu nárečí Trenčianskej stolice je jej spätosť s inými nárečiami, najmä s nárečiami v susednom Turci. Tak napr. v Rajeckej doline a v obciach na juh od Pov. Bystrice sa používa slovo *púček* (= šúlok na kŕmenie husí), slovo *zbíriť* (= predčasne

vrhnúť mláďa), *uhrabňica/uhrabečnica* (= riečica) podobne ako v turčianskych nárečiach. Aj názov *zemáki* je rozšírený iba v Trenčianskej stolici (na okolí Žiliny aj *zemki*), na okolí Prievidze a v Turci.

V severnej časti Trenčianskej stolice sa vyskytujú viaceré prvky, ktoré sú charakteristické pre oblasť tzv. karpatského areálu (pozri mapu č. X, 15).

5.9. Lexikálne členenie stredoslovenských nárečí

Územie stredného Slovenska charakterizujú viaceré prvky slovnej zásoby odlišné vo vzťahu k západoslovenským a východoslovenským nárečiam. Vnútri tohto územia sme však zistili — tak ako aj v oblasti hláskoslovnia a tvaroslovnia — ďalšie členenie na menšie oblasti. Pohoria Nízkyh Tatier i Slovenského rudohoria rozdeľujú stredoslovenské územie na dve nárečové oblasti, a to na severostredoslovenské nárečia (pozri mapu č. X, 10) a na južnostredoslovenské nárečia (pozri mapu č. X, 10, 11).

Pre severnú časť stredoslovenských nárečí (Orava, Liptov a časť Turca) je charakteristické napr. slovo *odmlad* i iné slová, ako *perašín* na Orave a v Liptove (zsl. *petržlen*, *petržal*, vsl. *petruška*), *švápka* na dol. Orave a v Liptove, *peri* na Orave, v Turci a v záp. Liptove a v obciach na okolí Prievidze. Viaceré odchýlky od stavu v ostatných severostredoslovenských nárečiach sme zistili napr. v obciach na hornej Orave, pre ktoré sú charakteristické napr. slová ako *škrudliť* (= bránami urovnávať zoranú zem), *šťúr*, *šťurek* (potkan), *naizba* (= pôjd), *bunk*, *bonk* (= ovad), *vocki* (= liace), *repa* (= zemiaky) a i.

Lexikálne zvláštnosti sa vyskytujú aj vo východnej časti Liptova. Tieto osobitosti súvisia s východoslovenskými nárečiami, najmä s nárečiami na Spiši (pozri mapu č. X, 15).

Južnostredoslovenské nárečia, medzi ktoré zaraďujeme nárečia v časti Tekova (na okolí Kremnice), v Honte, vo Zvolene, Novohrade a v celom Gemeri, sú charakteristické tiež istými lexikálnymi zvláštnosťami.

V Honte, Novohrade, Gemeri a vo Zvolenskej stolici je rozšírené slovo *kupa*. V ostatných stredoslovenských nárečiach (okrem Liptova) a na západnom Slovensku je *krhla*, na východnom Slovensku *gargala*, *poľevačka*, *kanta*. V Honte, Novohrade a Gemeri sa používa názov *byob* vo význame *fazuľa*. V Tekove, Honte, Novohrade a v západnej časti Gemera je rozšírené slovo *mašinovať* vo význame *mlátiť na mláťačke*. V Honte, Novohrade, v záp. Gemeri a vo Zvolene je známy názov *sapún* (= mydlo). V časti Hontu, v Novohrade, Gemeri a Zvolenskej stolici sa používa názov *lojtri/lojtre* (v Gemeri aj v podobe *rojtlí*, *rojtlíce*, *rejtlí*, *řojtlí*), inde sú známe iba názvy *rebrini/drabini* (na voze). V tvare *lojtra* (v Gemeri *rojtla*, *rejtle*, *řojtla*, *lojtrička*) sa používa toto slovo na pomenovanie rebríka. Na tejto oblasti je rozšírený aj názov *rajbadlo* (*rajbák*, *rajbáč*) na označenie strúhadla, *rajňa* (*rajnica*, *rajnička*) vo význame *panvička* a slovo *hlávik* (= štít na posteli). Na označenie *súkenného kabáta* je rozšírený v časti Tekovskej a Zvolenskej stolice, v Honte, Novohrade a Gemeri názov *kabaňa*, *kabaňec*, *kabaňica* (zsl. *halena*, v Liptove a na Orave *haljena*, vsl. *huňa*, *kikľa*). V južnostredoslovenskej oblasti sa používajú aj slová *postelkiňa*, *postelňica* (inde je *šestoňedjeľka*, *kútňica*, vsl. *ložňica*, *položňica*), *bjeliť* vo význame *škriabať zemiaky* v hor. Tekove, Honte, časti Novohradu a na okolí Zvolena.

Tak ako sa v rámci západoslovenských nárečí najvýraznejšie vyčleňujú záhorské nárečia, v rámci stredoslovenských nárečí sa aj z lexikálneho hľadiska zreteľne vydeľujú gemerské nárečia (pozri mapy č. X, 12, 13). Iba na území Gemera sa vyskytujú napr. tieto lexikálno-sémantické zvláštnosti: *broskiňa* (vo význame marhuľa), *biski*, *bickí* (= egreše), *pencel*, *pencurák* (= hríb alebo jedlá huba vôbec), *košarina* (= mláďa), *mókuška* (= veverica), *zimorija* (= krt), *bezgať* (= strečkovať o statku), *kolešňa* (= stodola), *žmeň*, *žmaň* (= hrst vyčesaných konopí), *šír* (= mrvenica), *disnotor* (= hostina po zabíjačke), *hrudi* (= prsia), *hazuga* (= lalok), *sanovať sa* (= žalovať sa), *ohlažidlo* (= zrkadlo) a viaceré iné. Pre Gemer je charakteristické aj slovo *Kračún* na pomenovanie *Vianoc*. Tento názov je známy aj v časti východoslovenských nárečí (v južnom Zemplíne a v úzkých nárečiach).

Nielen pre Gemer, ale aj pre iné územia sú charakteristické niektoré lexikálne osobitosti. Tak napr. iba v obciach medzi Kremnicou a B. Štiavnicou a na okolí Zvolena je známe slovo

kršjak na označenie jastraba alebo iba v Novohrade a vo východnej polovici Hontu sloveso kalif vo význame bieliť stenu.

5.10. Lexikálne členenie východoslovenských nárečí

Aj východné Slovensko sa z lexikálneho hľadiska člení podrobnejšie. Výrazný zväzok izolex sa utvára najmä na rozhraní šarišských a zemplínskych nárečí. Tak napr. v severnej časti Spiša a Šariša je *čubrina*, *čuba*, v Zemplíne a Užskej stolici *čulka* (zsl. *štica*, strsl. *káčka*). V Šariši a na Spiši sa používa slovo *sxodi* (*sxujdi*, *sxvojdi*), na okolí Bardejova *tropi*, inde *garadiče*.

Na území Zemplína a Užskej stolice je *dumac* vo význame *myslieť*; *pleveň*, *plevňa* vo význame *humno*; *rusadľovka*, *rusadľova ruža* vo význame *pivónia* (lat. *Paeonia*), *nafta* vo význame *petrolej* (inde aj *gast*). Niekoľko lexikálnych izoglos prebieha aj po hraniciach Spiša a Šariša. Tak napr. na Spiši je *rasc*, v Šariši, Zemplíne a Above *raška*, *reška*, pre Užskú stolicu je charakteristický názov *kminek*. Na Spiši je *cedidlo* a v Šariši *sitko* (na cedenie). Približne v hraniciach Spiša a Šariša sa používa slovo *ujko* (*ujček*, *ujčok*) aj vo význame *strýko*. Až po západné hranice Šariša, v Zemplíne a Užskej stolici je rozšírené slovo *zakapčac* vo význame *zapnúť*.

Vo vzťahu k ostatným východoslovenským nárečiam sa odlišujú aj zemplínsko-užské nárečia, pre ktoré sú príznačné napr. slová ako *komaňica* (= datelina), *kozar* (= hríb), *biroy* (= richtár), *vec*, *vecka* (= potom), *čaloŕňik* (= vydierač), *doznaŕka* (= výzvedy), *χujava* (= víchrica), *dofik* (= jama v cintoríne), *hodoŕfa* (= chova, krm), *hodovac* (= živiť, chovať) a i. (Lipták 1973, s. 25).

Iba na území Užskej stolice sú známe slová ako *hordou* (= sud), *furoŕ* (= nebožiec), *kazac* (= hovoriť), *usipac* (= naliat), *ňeipni* (= chorý, telesne i duševne), *ňezhontni* (= nešíkovný) a i.

Východoslovenské nárečia sa vyvíjali spoločne s ostatnými slovenskými nárečiami. Svedčia o tom nielen prvky slovnej zásoby spoločné pre celé územie Slovenska, ale aj slová, ktoré sa používajú v tej istej podobe tak na východnom Slovensku, ako aj na strednom Slovensku a východoslovenské slová spoločné so záposlovenskými nárečiami, ale odlišné vo vzťahu k strednej slovenčine.

Východoslovenská nárečová oblasť však najtesnejšie súvisí so stredoslovenskými nárečiami. Tento súvis východoslovenských nárečí so stredoslovenským nárečovým územím je zreteľný v oblasti Karpát (pozri mapu č. X, 15).

Na vých. Slovensku, v susedných stredoslovenských nárečiach i na Kysuciach sú rozšírené slová, ako *pŕojd* (Gemery, Zvolen, Liptov, Orava, zsl. *poval*, *húra*), *višni*, *nižni* (Gemery, Liptov, Orava, inde je *horní*, *dolní*), *vilija* (Gemery, Orava vo význame *Štedrý večer*), *poťjesk*, *pocesk*, *pocisk*, na Orave *ťjesk* (inde *ohreblo*), *kura* (Gemery, Liptov, Orava, Kysuce na označenie *sliedky*), *chmara* (Liptov, Orava, strsl. *oblak*, *mračno*); *kameňec* (Liptov, Orava, vo význame *ľadovec*), *sosna* (Gemery, Orava vo význame *borovica*), *rařica* (Gemery, Liptov, Orava, horný Trenčín, zsl. *paprč*), *ľeňiř sa* (vsl. *ľeňiř še*; Orava, Kysuce, strsl. a zsl. *plźnuř*), *duřiř sa* (vsl. *duřiř še*; Liptov, Orava, Kysuce, strsl. *drhniř sa*), *puřka* (Orava, Gemery, inde *morka*), *perina* (Zvolen, Liptov, Turiec, Orava, Kysuce, zsl. *duřna*), *dach* (Gemery, Zvolen, Liptov, Orava, Kysuce, inde *strecha*), *nazat* (Gemery, Liptov, Orava, Kysuce, strsl. a zsl. *naspäř*).

Z uvedených príkladov vidieť, že okrem Gemera veľmi nápadný je vzťah východoslovenských nárečí k Liptovu a Orave, čo mohlo súvisieť s kolonizačným presunom obyvateľstva.

Rozbor slovnej zásoby ukázal, že veľmi úzky vzťah je aj medzi východoslovenskými a gemerskými nárečiami. Tento vzťah je ešte užší ako s ostatnými stredoslovenskými nárečiami (napr. so susednými nárečiami v Liptove). Niektoré z prvkov charakteristických pre východné Slovensko presahujú iba do časti gemerských nárečí, najmä do obcí Slanskej a Štítickej doliny, napr. názvy ako *kuropka* (strsl. *jarabica*), *barvinek* (= zimozelen, *Vinca L.*), *pokřiva* (= žihlava), *kostka* (= členok), *pokřutki* (= obličky), *parobok* (= mládenec), *pipka* (= fajka), *bars* (= veľmi), *χofem* (= aspoň).

Značná časť prvkov charakteristických pre vsl. nárečia je rozšírená na celom území Gemera.

Tak ako na východnom Slovensku aj v Gemeri sa používajú napr. slová ako *zrno* (vsl. *zarno*, *zerno*) vo význame *zbožie*, *obilie*, slová *petruška* (strsl. *petržlen*), *modraška* (vsl. *modračka*) vo význame *modridlo*, *páchnuť* vo význame *voňať*, *priklet* (strsl. *pitvor*), *kuríť* (vsl. *kuric*) vo význame *fajčiť*, *trímať* (vsl. *trimac*) vo význame *držať*, *Rusadle* (strsl. *Turíce*) a i.

Niektoré lexikálne prvky charakteristické pre východoslovenské nárečia nenachodíme iba v Gemerskej stolici, ale aj v iných južnostredoslovenských stoliciach. Tak napr. slovo *prjesip*, *prjesipa* (zsl. a strsl. *sovok*) máme aj v Novohrade. Slovo *čuchať* (strsl. *rajbať*, zsl. *drhnúť dlážku*) a slovo *chiža* (strsl. a zsl. *izba*) je známe aj v Novohrade a Honte. Slová *jarec*, *jarčení* sú rozšírené okrem východného Slovenska a Gemera aj v Novohrade a v časti Liptova a Zvolenskej stolice. Na celom východnom Slovensku, v Gemeri, v Novohrade a Honte je známe aj slovo *válok* na označenie nevypálenej tehly. Vo význame *vyhadzovať hnoj z maštale* je v Gemeri rozšírené spojenie *metať hnoj*. V tomto význame je známe aj v susednom Novohrade. So slovom *metať* v uvedenom význame sa stretáme aj v zemplínskych a užských nárečiach.

5.11. Lexikálne kontakty slovenských nárečí s goralskými nárečiami

V severnej časti Slovenska na slovensko-poľskom pohraničí, a to v niekoľkých obciach na Kysuciach, na Orave a na Spiši, vyskytujú sa aj nárečia známe v odbornej literatúre ako goralské nárečia. O slovnej zásobe týchto goralských nárečí možno povedať, že ich podstatná časť sa zhoduje so stavom v slovenčine, resp. so stavom v tých nárečiach, s ktorými bezprostredne súvisia, t. j. s kysuckými, oravskými a spišskými nárečiami. Istá zhoda v slovnej zásobe slovenských a goralských nárečí bola príčinou, že sme goralské nárečia napokon zaradili aj do lexikálnej časti atlasu.

V týchto nárečiach sa však vyskytujú aj viaceré lexikálne osobitosti, ktoré skôr charakterizujú poľštinu ako slovenčinu. Sú to napr. slová ako *vúntrobe* (= vnútornosti, poľ. *wątroba*), *vorek* (= vreca, poľ. *worek*), *tyńca* (= dúha na oblohe, poľ. *tyńcza*), *suč* (= sypať, poľ. *suć*), *calovač* (= bozkávať, poľ. *calovać*), *kapeľus* (= klobúk, poľ. *kapelusz*) a i.

Výskum goralských nárečí ukázal, že pre tieto nárečia sú charakteristické aj slová, ktoré nie sú príznačné ani pre slovenčinu ani pre poľštinu, lebo sú iba v časti nárečí na území Slovenska a Poľska. Sú to napr. slová ako *carek* (= ohrada v stajni pre teľa), *vyrek* (= posteľ, poľ. *łóżko*), *jata* (= budova na seno pri humne), *skryodlič* (= kypriť zem bránami, poľ. *branovać*), *kijernička* (= dbanka, poľ. *maśnierka*), *ojcovje* (= rodičia, poľ. *rodzice*) a i.

V goralských nárečiach sú rozšírené aj niektoré slová charakteristické pre slovensko-poľsko-ukrajinskú nárečovú oblasť. Sú to slová známe v jazykovednej literatúre ako tzv. karpatizmy.

5.12. Lexikálne kontakty slovenských nárečí s ukrajinskými nárečiami

Veľmi úzky vzťah je medzi slovnou zásobou slovenských a ukrajinských nárečí, najmä na území, kde sa stretávajú nárečia oboch jazykov. Slovenské a ukrajinské nárečia vzájomne úzko súvisia, a tak je prirodzené, že sa v slovnej zásobe slovenských i ukrajinských nárečí vyskytujú viaceré spoločné slová.

Slovnú zásobu ukrajinských nárečí na území Slovenska charakterizujú mnohé prvky slovnej zásoby rozšírené iba v slovenských nárečiach a v časti ukrajinských nárečí (na území Slovenska a na území Podkarpatskej Ukrajiny). Svedčia o tom napr. slová *studňa* (*stuňňa*), ukr. *kolodaz*; *svekra*, ukr. *tešča*; *kvas* (na kysnutie cesta), ukr. *pričina*; *misa*, *miska*, ukr. *bludo*; *cvikla* „červená repa“, ukr. *burak stracic* (*stratiti*), ukr. *zagubiti*; *havkac* (*havkati*), ukr. *pozivati* (= zívať ústami); *jar*, ukr. *vesna*; *planka* (= divá jablň), ukr. *lisnica*; *χlivec*, *χlivča* (= chliev pre prasce), ukr. *kuča*, *kuša*, *kutce*, *poχovac* (*poχovati*), ukr. *pratati*, *pogrybati*; *rovesnik*, ukr. *versnik*; *cmar*, *cmur*, ukr. *skolotina*; *navoj* (*navij*), ukr. *vorotilo* (= návoj na krosnách); *braňic* (*braniti*), ukr. *voločiti*, *smyčiti*, *grapati*; *kľanica* (na voze), ukr. *ručnica* a i. (porov. aj Dzendzelivskij, 1960).

V ukrajinských nárečiach na území Slovenska sa však vyskytujú aj viaceré slová, ktoré pre

východoslovenské i ostatné nárečia na území Slovenska nie sú charakteristické. Sú to napr. slová ako *salak* (strsl. a zsl. *pandrava*); *volosa* (strsl. a vsl. *rjasa*, zsl. *kláski*); *kobica* (strsl. *klát*, zsl. *nátoň*, vsl. *peň*), *dojnik* (vsl. *žoxtar*); *dusiti* vo význame *omínať* (vsl. *sciskac*, *hrisc*); *počki* vo význame *obličky*, *ladviny* (vsl. *pokrutki*), *teper* (strsl. a vsl. *teraz*, zsl. *včul*).

Týmto otázkam, ako aj otázkam vzťahu dvoch jazykov v pohraničnej oblasti sa však musí venovať pozornosť na základe osobitného výskumu.